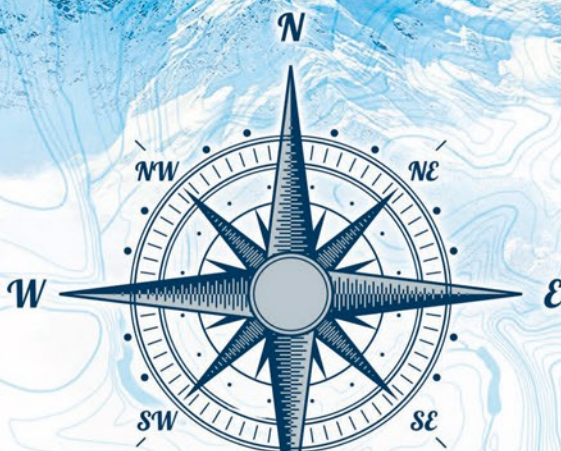

GEOGRAFIA ŚWIATA

Małgorzata Frydrych
Sławomir Kobojek
Zbigniew Rdzany

**3000 HASEŁ
2000 FOTOGRAFII,
ILUSTRACJI, SCHEMATÓW**

WSTĘP

Geografia świata została przygotowana przez zespół naukowców z Wydziału Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego w składzie:

- Małgorzata Frydrych, doktorantka w Katedrze Geografii Fizycznej na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego
- Sławomir Kobjek, doktor nauk przyrodniczych, starszy wykładowca w Katedrze Zagospodarowania Środowiska i Polityki Przestrzennej Uniwersytetu Łódzkiego
- Zbigniew Rdzany, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny i kierownik w Katedrze Geografii Fizycznej Uniwersytetu Łódzkiego.

Materiał opracowano w układzie alfabetycznym, co umożliwia szybkie znalezienie informacji na wybrany temat. Na 3000 haseł składają się najważniejsze terminy, pojęcia oraz obiekty geograficzne – formy rzeźby terenu (m.in. góry, wyżyny, niziny, przełęcze, kotliny), opływające kulę ziemską wody (oceany, morza, jeziora, rzeki), a także inne wybrane elementy środowiska przyrodniczego (np. pustynie, gleby, klimat). Opracowanie zawiera również najważniejsze informacje z zakresu geografii ludności i gospodarki dotyczące obiektów antropogenicznych – miast, państw i jednostek administracyjnych.

Teksty zostały wzbogacone ilustracjami najciekawszych miejsc i zjawisk. W sumie książka zawiera ok. 2000 fotografii, ilustracji i schematów. Wszystko to sprawia, że encyklopedia stanowi świetną pomoc naukową, nieodzowną przy przygotowywaniu własnych opracowań i referatów, ale jest też niezwykle przydatnym źródłem wiedzy dla osób, które chcą uzupełnić swoją wiedzę z zakresu geografii świata.

Gardziel Aareschlucht – wąwóz wyrzeźbiony przez rzekę Aare w pobliżu Meiringen

Flaga Abchazji

Abidżan – największe miasto Wybrzeża Kości Słoniowej

Aare (Aar, Arole), rzeka w Szwajcarii, lewy dopływ → Renu o długości 295 km. Pow. dorzecza 17,7 tys. km², średni odpływ 560 m³/s. Wypływa z lodowca o tej samej nazwie w → Alpach Berneńskich; przepływa przez jeziora Brienz, Thun, Biel. Pokonuje kilka dużych wodospadów (Handeck) i przełomów (gardziel Aareschlucht poniżej Innertkirchen), w dolnym biegu żeglowna. Uchodzi do → Renu w pobliżu Koblencki (niem. Koblenz). W aluviach występuje piasek złotonośny. Przepływa przez Berno (stolica Szwajcarii), Thun, Solurę (miasto, w którym zmarł T. Kościuszko), Aarau. Na rzece zbudowano kilka elektrowni wodnych. Piękno Aare rozsławił J. Słowacki w poemacie *W Szwajcarii*.

Abchazja, Abchaska Republika Autonomiczna, republika autonomiczna w północno-zachodniej Gruzji nad → Morzem Czarnym i w zachodnim → Kaukazie, poza kontrolą Gruzji. Stolica Suchumi. Pow. 8,6 tys. km², ludność 517 tys. mieszkańców (1993) i 241 tys. (2011). Duże zróżnicowanie narodowościowe: Gruzini, Abchazowie, Ormianie, Rosjanie, Grecy. Istotnym wydarzeniem była proklamacja niepodległości przez separatystów w 1992 r., w rezultacie w latach 1992–1993 wybuchła wojna w Abchazji, a większość gruzińska (ponad 200 tys. osób) została zmuszona do emigracji. Za niepodległe państwo uznawana przez Rosję (od 2008) i kilka innych państw. Funkcjonuje system semiprezydencki. W krajobrazie dominują góry (70% pow.) z najwyższym szczytem Dombaj-Ulgen (4046 m n.p.m.). Liczne formy krasowe, np. najgłębsza na świecie Jaskinia Krubera (2190 m) w Masywie Arabiki. Klimat podzwrotnikowy wilgot-

ny, powyżej 500 m n.p.m. w odmianach górskich. 55% pow. pokryte lasami. Uprawia się winorośl, cytrusy, herbatę, tytoń. Rozwinięty przemysł wydobywczy węgla kamiennego i rud metali.

Abakański, Step, step w azjatyckiej części Federacji Rosyjskiej, w Kotlinie Minusińskiej, w republice autonomicznej Chakasji, w dorzeczu Jeniseju, między rzekami Abakan i Koksug. Klimat umiarkowany chłodny, kontynentalny. Na obszarach 200–500 m n.p.m. teren w większości równinny, na zachodzie pagórkowaty. Liczne jeziora (Szira, Bele i in.). Miejscami zachowane pierwotne zbiorowiska piolunowo-kostrzewowe. Część zagospodarowana rolniczo: uprawa pszenicy, buraków cukrowych i owsa; hodowla bydła, kóz, owiec i koni. Główne miasta: Abakan i Czernogorsk. Najstarsze ślady człowieka z epoki brązu w nekropoliach kultur minusińskich z XIII–XIX w. p.n.e. Główna narodowość to Chakasi, zaliczani do ludów tureckich, wyznający szamanizm do XIX w., sporadycznie do dziś, od XIX w. rozpowszechnione prawosławie. Dominujący język: chakaski, wypierany przez rosyjski.

Abakańskie, Góry, pasmo górskie w Federacji Rosyjskiej, w południowej → Syberii, na terenie Chakasji. Góry stanowią dział wodny między dorzecziami Jeniseju i Obu na pograniczu Altaju i Sajanu Zachodniego. Ciągą się na dystansie ok. 300 km między źródłami rzeki Abakan a Krasnojarskiem, sięgają 1984 m n.p.m. Zbudowane ze skał metamorficznych, przeciętych licznymi intruzjami. Do ok. 1700 m n.p.m. tajga (jodła, świerk, cedr), wyżej tundra.

Abie (Abhe, Abie Haik), jezioro słone, dopływowe, pochodzenia tektonicznego, o romboidalnym zarysie i pow. ok. 600 km². Usytuowane na pograniczu Etiopii i Dżibuti w zapadlisku → Afar, które stanowi tzw. węzeł potrójny, czyli strefę rozchodzenia się (spreadingu) trzech płyt tektonicznych (nubijskiej, somalijskiej i afrykańskiej). Jezioro jest zasilane przez stałą rzekę Auasz i kilka rzek okresowych. Należy do ciągu sześciu jezior o takiej samej genezie (pozostałe: Gargori, Laitai, Gummare, Bario, Afambo).

Abidżan (Abidjan), do 1983 r. stolica, obecnie największe miasto i główny ośrodek gospodarczy Wybrzeża Kości Słoniowej mimo przeniesienia stolicy do Jamusukro. Leży nad laguną Ebrié, która jest połączona z → Zatoką Gwinejską kanałem Vridi. Jedno z największych miast Afryki; w 2014 r. 4,4 tys. mieszkańców (cały dystrykt 4,7 mln). Ważny port morski, port lotniczy, giełda papierów wartościowych, przemysł petrochemiczny i włókienniczy. Główne atrakcje turystyczne: katedra św. Pawła, chroniony fragment wilgotnego lasu równikowego (Park Narodowy Banco).

abisal, abysal, strefa otchłanna, strefa głębokościowa mórz i oceanów pomiędzy strefą batialną a hadalną. Obejmuje głównie mało urozmaicone, bardzo rozległe połacie den oceanicznych (ok. $\frac{3}{4}$ ich pow.) od ok. 4000 m p.p.m. (niekiedy od ok. 1700 m p.p.m., w Morzu Czarnym od 2000 m p.p.m.) do 6000 m p.p.m. Jest pozbawiona światła, bardzo uboga w substancje organiczne, o temperaturze wody stałej i niskiej (ok. 3–4°C) oraz ciśnieniu 300–600 tys. hPa. Typowymi osadami są muły z nagromadzenia szczątków organicznych (radiolariowe, globigerinowe, pteropodowe). Dostawa materiału mineralnego i organicznego z lądu jest znikoma. Życie organiczne ubogie i rozproszone. Strefa niekiedy wyróżniana w głębokich jeziorach tektonicznych, poniżej 400 m od lustra wody. Jako pierwszy abisal osiągnął badacz francuski Auguste Piccard w batyskafie w 1953 r.

Abisyńska, Wyżyna, wyżyna we wschodniej i północnej Etiopii oraz Erytrei, oddzielona od Wyżyny Somalijskiej tektonicznym Rowem Abisyńskim. Najwyższe szczyty przekraczają 4000 m n.p.m. (Ras Daszan w górach Semien 4550 m n.p.m. – najwyższy szczyt Etiopii, Abuna Josef koło Gonder 4190 m n.p.m.).

Zaliczana do najwyższych i najstarszych wyżyn na świecie, zbudowana głównie z prekambryjskich skał metamorficznych i magmowych, pokrytych morskimi osadami mezozoicznymi i pokrywami lawowymi różnego wieku. Została wydźwignięta w kredzie i kenozoiku. Nad powierzchnią wyżyny wznoszą się ostańce, często zbudowane ze skał wulkanicznych. Występują złoża złota, platyny i manganu. Dominuje klimat gorący, na 2500–3500 m n.p.m. umiarkowany ciepły; powyżej klimat umiarkowany chłodny, w obrębie najwyższych wzniesień – wysokogórski. Półpustynie, sawanna, lasy w południowej części. Duży udział krajobrazów rolniczo-pasterskich; liczne gatunki endemiczne (ssaki: koziorożec abisyński, niala górska, kaberu etiopski).

Abitibi, jezioro w Kanadzie, w północno-wschodniej części prowincji → Ontario i częściowo w prowincji Quebec, w pasie ilastych osadów jeziornolodowcowych z wczesnego holocenu, tzw. Clay Belt, w obszarze dawnego jeziora glacialnego Ojibway. Pow. 931 km², średnia głębokość 3,5 m, maksymalna 15 m, lustro wody na wysokości 265 m n.p.m. W sąsiedztwie jeziora żyzne gleby ilaste, lecz rolnictwu nie sprzyjają trudne warunki klimatyczne.

▲
Góry Semien w Etiopii – najwyższa część Wyżyny Abisyńskiej

▼
Jezioro Abitibi (zdjęcie satelitarne)

▲
Górski krajobraz Abruzzji jesienią;
Park Narodowy Gran Sasso
i Monti della Laga

ablacja lodowcowa, topnienie i sublimacja lodu lodowcowego, firnu i pokrywy śnieżnej pod wpływem warunków atmosferycznych (promieniowania słonecznego, ciepłych mas powietrza, opadów deszczu, spływu powierzchniowego) oraz ciepła geotermicznego. Proces zachodzi w obrębie lodowców umiarkowanych i politermalnych – głównie poza strefą intensywnej alimentacji śniegu. Niekiedy działa selektywnie, wywołując powstanie wyjątkowego bogactwa form śnieżnych i lodowych, np. penitentów. W obrębie lodowca strefę ablacji wyznacza się poniżej linii wiecznego śniegu.

abrazja, korazja, proces ścierania (szorowania, rysowania, szlifowania, matowienia) powierzchni skalnych w trakcie transportu skalnego materiału okruszowego w różnych środowiskach. Wyróżnia się abrazję morską, lodowcową (tzw. detersję), rzeczną i wiatrową (eoliczną). Abrazja prowadzi do pogłębiania i poszerzania koryt, rynien i innych powierzchni form erozyjnych. Powoduje ścinanie rygla i progów skalnych. Często zachodzi selektywnie, zależnie od odporności skał.

Abruzja (Abruzzi), region we Włoszech, nad – Morzem Adriatyckim, o rolniczo-przemysłowo-turystycznym profilu gospodarki. W starożytności *Aprutium*. Dzieli się na cztery prowincje i 305 gmin; pow. 10,8 tys. km², ludność 1,3 mln (2015). Główne miasta:

Aconcagua – najwyższy szczyt Andów

L'Aquila (stolica regionu), Pescara, Teramo, Chieti. W krajobrazie dominują góry – Apeniny Środkowe z najwyższym pasmem Apeninów Abruzijskim, z obszarami cennymi przyrodniczo (Park Narodowy Abruzzi, Lacjum i Molise, Park Narodowy Gran Sasso i Monti della Laga), słynące z ośrodków sportów zimowych. Na wschodzie regionu wąski, kilkunastokilometrowy pas wybrzeża Adriatyku z licznymi kąpieliskami. Ważniejsze działy gospodarki: wydobywanie gazu ziemnego i boksytów, uprawa zbóż, buraków cukrowych, winorośli i drzew owocowych; hodowla bydła i owiec, rybołówstwo morskie oraz turystyka.

Abu Zabi (Abu Dabi), stolica i drugie pod względem wielkości miasto Zjednoczonych Emiratów Arabskich, leży nad Zatoką Perską, na wybrzeżu – Półwyspu Arabskiego, na wyspie o tej samej nazwie, kilku mniejszych wyspach oraz na stałym lądzie. Pow. 67,3 tys. km², ludność 921 tys. (2013). Klimat miasta gorący i skrajnie suchy: temperatury przez znaczną część roku przekraczają 40°C, a opady roczne nie osiągają 100 mm. Jest to centrum finansowe, gospodarcze i kulturalne ZEA, a także rafineria i port wywozu ropy naftowej. Atrakcje turystyczne: meczet Sheikh Zayed, jeden z największych na świecie, Emirates Palace – hotel, uważany za najbardziej luksusowy na świecie, tor wyścigów samochodowych Formuły 1 na wyspie Yas – miejsce Grand Prix Abu Zabi od 2009 r.

Abudża (Abuja), miasto w środkowej Nigerii, stolica od 1991 r. (wcześniej Lagos). Charakteryzuje się szybkim wzrostem liczby ludności: zespół miejski 600 tys. w 1991 r., 776 tys. w 1976 r., 1,3 mln w 2015 r. Miasto zostało zaprojektowane przez japońskiego architekta Kenzō Tange i wybudowane od podstaw w latach 80. XX w. w obrębie wzgórz Chukuku z powodu przeludnienia → Lagos. Charakterystyczne góry ostańcowe ze słynnym Aso Rock – 400-metrowym monolitem. Ośrodek akademicki i port lotniczy. Obiekty kultu: muzeum islamskiego (Nigerian National Mosque) i chrześcijańskiego (Nigerian National Christian Centre).

Aconcagua, najwyższy szczyt → Andów, całej Ameryki i zarazem półkuli zachodniej o wysokości 6960 m n.p.m.; element tzw. Korony Ziemi. Masyw zbudowany ze skał magmowych w Andach Południowych, w Argentynie, w północnej części Kordyliery Głównej, w prowincji Mendoza, w pobliżu granicy chilijskiej. Geneza skał magmowych masywu jest związana z subdukcją płyty Nazca pod płytą amerykańską, jednakże nie jest to geneza wulkaniczna. Na stokach wieczne śniegi i lodowce, m.in. Ventisquero Horcones Inferior – największy, 10-kilometrowy, i Glaciar de los Polacos (Lodowiec Polaków). Szczyt zdobyty w 1897 r. przez Szwajcara Matthiasa Zurbiggenę,

przy czym szkielet *guanaco* znaleziony na szczycie wskazuje na możliwość znacznie wcześniejszego zdobycia szczytu przez Inków. Obecnie Aconcagua stanowi obiekt licznych wypraw alpinistycznych, głównie komercyjnych (ok. 3500 wejść rocznie, 2002).

Adamawa (Adamawa Plateau), wyżyna w Kamerunie, Nigerii i Republice Środkowoafrykańskiej, zbudowana głównie z prekambryjskich skał metamorficznych (gnejsów) i młodszych skał wulkanicznych (masyw Bamboutos, 2740 m n.p.m.). Dominuje powierzchnia na wysokości 1000–1500 m n.p.m., najwyższy szczyt Kamerun 4070 m n.p.m. (odosobniony stożek wulkaniczny, usytuowany blisko Zatoki Gwinejskiej; wulkan czynny, ostatnia erupcja 2000). Adamawa to obszar źródłowy rzek: Sanaga, Benue, Logon. Porastają ją lasy wiecznie zielone i sawanna (na północy). W XIX w. funkcjonował na tym obszarze emirat Fulanów (a. Fulbe) o tej samej nazwie.

Adamello, szczyt o wysokości 3539 m n.p.m. o wysokości względnej ok. 650 m, w masywie Alpi dell'Adamello e della Presanella, we Włoszech, w Alpach Retyckich, na pograniczu regionów Trydent-Górna Adyga i Lombardia. Zbudowany głównie ze skał krystalicznych, w kształcie piramidy (tzw. karling). Masyw Adamello zalicza się do najbardziej zlodowaconych części Alp (80 lodowców), przy czym lodowiec Adamello, o pow. 18 km² i cechach lodowca fieldowego, jest największym lodowcem we Włoszech.

Addis Abeba, stolica i największe miasto Etiopii, na Wyżynie Abisyńskiej, na wys. ok. 2400 m n.p.m., w pobliżu nieczynnego wulkanu Entoto. Miasto założone w 1887 r., od 1889 r. stolica. Podział administracyjny na 10 dzielnic; ok. 3,4 mln mieszkańców (z obszarem metropolitalnym 4,6 mln, 2008), reprezentujących ponad 80 narodowości. Dominujące religie chrześcijańska i muzułmańska, główne języki: amharski i tigrinia. Zabytki: pałac i mauzoleum Menelika, katedra św. Jerzego, katedra św. Trójcy, wystawa szczątków hominida Lucy (*Australopithecus afarensis*) sprzed 3,3 mln lat.

Adelajdy, Wyspa (Adelaide Island), górzysta wyspa w Antarktyce, na Morzu Bellingshause na (Ocean Spokojny), na zachód od Półwyspu Antarktycznego, nad Zatoką Małgorzaty, 5 tys. km², 139 km długości, 37 km szerokości, najwyższy szczyt Mount Gaudry (2315 m n.p.m.). Odkryta w 1832 r. przez J. Biscoe'a. Na wyspie znajduje się brytyjska stacja naukowa Rothera Research Station (British Antarctic Survey), założona w 1975 r. Rothera jest ośrodkiem nadzoru nad Brytyjskim Terytorium Antarktycznym, zaliczonym przez Wielką Brytanię do swych terytoriów zamorskich.

Adeli, Wybrzeże, dawniej Ziemia Adeli, jeden z dystryktów Francuskich Terytoriów Południowych i Antarktycznych. Jest to region o pow. 432 tys. km² w Antarktyce Wschodniej o charakterze rozległego płaskowyżu, usytuowany pomiędzy Wybrzeżem Klary a Wybrzeżem Jerzego V, zbudowany ze skał metamorficznych. Część Ziemi Wilkesa, w tym wybrzeże Morza d'Urville'a (Ocean Indyjski), po którym obecnie wędruje południowy biegun magnetyczny – w 2015 r. o współrzędnych 64,26°S i 136,59°E. Najwyższe wzniesienia do ok. 2500 m n.p.m. Region jest pokryty lodem, występują tam silne wiatry (do 90 m/s). Działa francuska stacja naukowa Dumont d'Urville. Na Ziemi Adeli odkryto pierwszy meteoryt na Antarktydzie o nazwie Adélie Land (Frank Bickerton, 1912).

Aden, miasto w południowym Jemenie, nad Zatoką Adeńską (Morze Arabskie), 170 km na wschód od cieśniny Bab al-Mandab, w kraterze wygasłego wulkanu. Zamieszkały przez 761 tys. osób (2012) – drugie co do wielkości miasto w kraju. W latach 1839–1962 kolonia brytyjska, a w latach 1967–1990 stolica Jemenu Południowego. Obecnie jest to główny port morski Jemenu z rafinerią, bazą rybacką, odsalarnią wody morskiej i wielkimi zbiornikami wody słodkiej. Od 1975 r. działa tu uniwersytet. Atrakcje turystyczne: zabytkowe meczety i pałace, muzeum narodowe, lotnisko.

▲ Wybrzeże Adeli – kolonia pingwinów Adeli i francuska stacja naukowa Dumont d'Urville

Katedra św. Trójcy w Addis Abebie

▲
Zatoka Adeńska i Półwysep Somalijski
zwany rogiem Afryki – widok
z Międzynarodowej Stacji Kosmicznej

Adeńska, Zatoka, część Morza Arabskiego (Ocean Indyjski), pomiędzy półwyspami Arabskim i Somalijskim, o średniej głębokości 1359 m. Zajmuje strefę rozłamów tektonicznych, w tym rów tektoniczny Alula Fartak o głębokości do 5390 m. Zasolenie wody 3,3-3,6%, temperatura 15-28°C. Z Morzem Czerwonym łączy się przez cieśninę Bab al-Mandab. Przez Zatokę Adeńską przechodzi ważny szlak żeglugowy z Morza Śródziemnego na Ocean Indyjski (21 tys. statków rocznie). Miasta nad zatoką: Somalia, Dżibuti, Jemen. Główne porty: Aden (Jemen), Berbera (Somalia), Boosaaso (Somalia), Dżibuti (Dżibuti).

Admiralicji, Zatoka (Admiralty Bay), zatoka Oceanu Atlantyckiego w Antarktyce – największa w Archipelagu – Szetlandów Południowych, u brzegów Wyspy Króla Jerzego, przy ujściu do Cieśniny Bransfielda. Pow. 122 km², 17 km długości, 8 km szerokości, głębokość do 530 m. Zatoka w części północnej dzieli się na trzy → fiordy: Ezcurra Inlet, zatoki Mackellara i Martela. Na zatoce znajduje się kilka wysp, a nad zatoką Stacja Polskiej Akademii Nauk w Antarktyce „Arctowski”, założona 22 lutego 1977 r.

Adriatyckie, Morze (Adriatyk) stanowi północne odgałęzienie Morza Śródziemnego, pomiędzy półwyspami Apenińskim i Bałkańskim, pow. 139 tys. km², głębokość do ok. 1400 m. Amplituda pływów do 90 cm przy średniej dla całego → Morza Śródziemnego 27 cm. Prądy powierzchniowe wywoływane są

przez wiatry północne. Geologicznie obszar Morza Adriatyckiego wraz z Półwyspem Apenińskim należy do mikro płyty adriatyckiej. W części morskiej płyta jest zbudowana z materiału skorupy oceanicznej. Wybrzeża są silnie rozczłonkowane, z licznymi wyspami i półwyspami, zwłaszcza po stronie wschodniej (wybrzeże dalmatyńskie), o dużych walorach krajobrazowych. Nad Morzem Adriatyckim leżą państwa: Włochy, Słowenia, Chorwacja, Serbia, Czarnogóra i Albania. Główne porty: Wenecja, Triest, Koper, Zadar, Rijeka, Dubrownik, Bari, Rawenna. Dobrze rozwinięta jest żegluga handlowa, turystyczna i rybołówstwo (połowy sardynek, makreli, tuńczyków).

adwekcja, poziomy ruch powietrza w atmosferze ziemskiej. Adwekcja powoduje napływanie mas powietrza o odmiennych cechach (temperaturze, wilgotności, ciśnieniu) od cech powietrza zalegającego na danym terenie.

Adyga, rzeka w północnych Włoszech o długości 410 km i pow. dorzecza 12,1 tys. km². Wypływa z Alp Oetztalskich, ze źródeł koło przełęczy Reschen i granicy z Austrią, płynie przez Alpy i Nizinę Padańską, przepływa przez Merano, Bolzano, Trydent, Weronę, Legnano. Uchodzi do Morza Adriatyckiego na południe od miasta Chioggia w Zatoce Weneckiej. Jej delta łączy się od strony północnej z deltą → Padu. Na rzece działają elektrownie wodne. Adyga jest żeglowna na odcinku 300 km.

▼
Wybrzeże dalmatyńskie Morza
Adriatyckiego w okolicy Dubrownika

aeracji, strefa, strefa rozciągająca się od powierzchni terenu do zwierciadła wód podziemnych. W porach i szczelinach skał tej strefy występuje z reguły powietrze, woda w większych ilościach tylko okresowo. Część porów może być zajęta przez wodę zawieszoną lub wody związane (błonkową, kapilarną, higroskopijną). Głębokość strefy aeracji może się wahać od 0 (pod bagnami) do kilkuset metrów w obszarach pustynnych. Strefa aeracji jest jednocześnie strefą wietrzenia.

Adżman (Emirate of Ajman), emirat na → Półwyspie Arabskim, nad → Zatoką Perską, najmniejszy w Zjednoczonych Emiratach Arabskich (od 1971), część tzw. Wybrzeża Piratów. Składa się z trzech enklaw (stolica Adżman nad Zatoką Perską i dwie enklawy oazy w głębi lądu: Manama, Masfut) o łącznej pow. 259 km². Zamieszkuje go 361 tys. osób (2008). Wśród ludności dominuje grupa etniczna Nasim. Jest to obszar pustynny, na którym dominuje wydobywanie ropy naftowej i uprawa palmy daktylowej.

aerozole atmosferyczne, aerozole, w których fazą rozpraszającą jest powietrze, a fazą rozproszoną substancje ciekłe i cząstki stałe (np. pyłaste cząstki skalne, pyły przemysłowe, związki metali, cząstki organiczne) stanowiące zanieczyszczenia atmosfery ziemskiej. Mają małe rozmiary – zwykle poniżej 5 µm, stąd w powietrzu mogą się utrzymywać długo w zawieszeniu.

Afar (Kotlina Danakilska), region administracyjny i obniżenie tektoniczne między wyżynami Abisyńską a Somalijską w północno-wschodniej Etiopii i Dżibuti, część systemu → Wielkich Rowów Afrykańskich. Zapadlisko Afar jest przykładem tzw. węzła potrójnego, czyli strefy rozchodzenia się trzech płyt tektonicznych (nubijskiej, somalijskiej i afrykańskiej). Teren Afaru jest w większości płaski, urozmaicony stożkami wulkanicznymi, czynnymi wulkanami i gorącymi źródłami. W części depresyjnej znajduje się jezioro Asal (150 m p.p.m. – najniższy punkt Afryki). Występuje tu klimat podrównikowy bardzo suchy; roślinność pustynna i półpustynna. Obszar zamieszkują Afarowie – koczowniczy pasterze, hodujący wielbłądy, kozy i bydło. Słabo rozwinięta uprawa roli (kukurydza, sorgo, banany, fasola).

Afganistan (Islamska Republika Afganistanu), państwo śródlądowe w południowo-zachodniej Azji. Zajmuje północno-wschodnią część → Wyżyny Irańskiej, Hindukusz, półpustynię Registanu, wyżynę Haradżat. Pow. 652 tys. km², ludność 30,4 mln (2012), języki urzędowe: dari (afgański perski) i paszto; stolica i największe miasto → Kabul (ok. 2,5 mln mieszkańców). Pod względem administracyjnym podzielony na 32 prowincje. Graniczy z Chinami, Ira-

▲ Wysokogórsko-wyżynny krajobraz Afganistanu

nem, Pakistanem, Tadżykistanem, Turkmenistanem i Uzbekistanem. Państwo niepodległe od 19 sierpnia 1919 r. Obszar wysokogórsko-wyżynny zajmuje ponad 50% pow. kraju i znajduje się powyżej 2000 m n.p.m. Najwyższy szczyt Noszak (7492 m n.p.m.) w Hindukuszu. W kraju panuje klimat podzwrotnikowy kontynentalny, suchy i skrajnie suchy, w górach chłodny. Dominują obszary bezodpływowe, a znaczną część sieci rzecznej tworzą rzeki okresowe. Występuje roślinność stepowa, półpustynna i pustynna, w wyższych częściach Hindukuszu lodowce i wieczne śniegi. Większość ludności żyje w strukturach plemiennych. Religią państwową jest islam. Główne narody: Pasztunowie, zwani także Afganami (42%), Tadżycy (25%), Hazarowie (9%), Uzbegy (8%). Wysoki stopień analfabetyzmu (ok. 2/3 ludności). 68% ludności zawodowo czynnej pracuje w rolnictwie; przemysł bardzo słabo rozwinięty. Duże zniszczenia spowodowane wojną domową (od 1978). Liczne surowce mineralne, ale ich wydobywanie jest na niskim poziomie (ropa naftowa, gaz ziemny, rudy żelaza, miedzi i węgla kamiennego) z wyjątkiem lazurytu (największe wydobywanie na świecie). Użytki rolne zajmują większość powierzchni kraju, w znacznej części są nawadniane, lecz produkcja jest niskotowarowa. Uprawia się ryż, kukurydzę, pszenicę, bawełnę, buraki cukrowe. Hodowla w znacznej mierze koczownicza, przede wszystkim owiec (głównie karakułowych), bydła, wielbłądów i kóz.

afotyczna, warstwa, strefa wód głębokich mórz i jezior, gdzie nie dociera światło słoneczne – strefa ciemności, w morzach od ok. 1700 m, w jeziorach od ok. 400 m w głąb. Charakteryzuje się m.in. brakiem roślin. Znikoma ilość światła może pochodzić od niektórych organizmów głębokomorskich. W oceanach strefa afotyczna to ok. 90% objętości wody.

▲ Lokalizacja Afganistanu na kuli ziemskiej

▼ Flaga Afganistanu

▲ Lokalizacja Afryki na mapie świata

Afryka, kontynent położony po obu stronach równika, w większości na półkuli wschodniej, o pow. 30,4 mln km² (drugi po Eurazji). Zajmuje 1/5 powierzchni lądowej świata. Skrajnymi punktami są przylądki Ras al-Ghirań 37°21'N, Agulhas (Igielny) 34°51'S, Al-Ahmadi 17°33'W i Hafun 51°23'E. Rozciągłość południkowa ok. 8000 km, równoleżnikowa ok. 7500 km. Kontynent jest zwarty, słabo rozczłonkowany. Największy półwysep: Somalijski nad Oceanem Indyjskim. Wyspy zaliczane do kontynentu (Madagaskar, Komory, Maskareny, Seszele, Wyspy Kanaryjskie, Wyspy Zielonego Przylądka) stanowią 2% jego powierzchni. Przeważają krajobrazy wyżynne, niziny zajmują 1/5 obszaru; 3/4 leży na wysokości od 300 do 2000 m n.p.m. Najwyższy szczyt Uhuru (5895 m n.p.m.) na wulkanie Kibo w masywie Kilimandżaro. Główne formy rzeźby: wyżyny, kotliny i niecki. Góry i niziny stanowią niewielką część lądu. Niemal w całości Afrykę tworzy prekambryjska platforma, zbudowana ze skał magmowych i metamorficznych, przykryta częściowo pokrywą platformową skał osadowych o wieku od kambru po czwartorzęd. W części wschodniej platforma rozpada się wskutek rozwoju systemu ryftowego Wielkich Rowów

▼ Afryka – ukształtowanie powierzchni

Afrykańskich. Główne bogactwa naturalne: złoto, diamenty, platyna, rudy cyny, manganu, miedzi, uranu, żelaza, węgiel kamienny i ropa naftowa. Strefy klimatyczne rozmieszczone symetrycznie w stosunku do równika: od klimatu równikowego wybitnie wilgotnego przez podrównikowy suchy, zwrotnikowy po podzwrotnikowy na krańcach południowym i północnym. Ok. 1/3 Afryki zajmują obszary bezodpływowe. Największymi rzekami są Nil, Kongo, Niger i Zambezi. Największe jeziora: Wiktorii (69 tys. km² – największe w Afryce, jednocześnie największe jezioro strefy międzyzwrotnikowej, drugie pod względem wielkości na świecie), Tanganika, Edwarda, Niasa, Alberta. Zróżnicowany świat roślin należy do trzech państw roślinnych: *Holarctis*, *Paleotropis* i *Capensis*. Świat zwierząt obszaru na południe od Sahary należy do krainy etiopskiej, część północna – do krainy śródziemnomorskiej. Ludność Afryki w 2013 r. osiągnęła 1,1 mld mieszkańców (1/7 ludności świata) przy najwyższym na świecie przyroście naturalnym (24‰). Afryka jest kontynentem najmłodszym na świecie w sensie wiekowej struktury demograficznej – dzieci do 14 lat stanowią ok. 44% populacji. Jest też kontynentem najbiedniejszym, niedożywienie i głód mogą dotyczyć nawet większości populacji. Duże jest także rozprzestrzenienie trudnych do wyleczenia lub nieuleczalnych chorób (malaria, AIDS); Afryka to również najsłabiej zurbanizowany kontynent (ok. 39% ludności mieszka w miastach) na świecie.

aglomeracja miejsko-przemysłowa, zgrupowanie miast i innych jednostek osadniczych o dużym skupieniu ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych. Cechuje się znacznym natężeniem przemieszczania się osób, towarów i usług oraz silnymi zewnętrznymi i wewnętrznymi powiązaniem z infrastrukturami techniczną i społeczną. Wyróżnia się aglomeracje monocentryczne, gdy dominuje jedno miasto (np. aglomeracja paryska, łódzka, krakowska), i aglomeracje policentryczne (megalopolis, konurbacje), gdy nie można wyróżnić miasta dominującego (np. aglomeracja górnośląska, Zagłębia Ruhry w Niemczech, megalopolis Randstad w Holandii). Pokrewne pojęcie: obszar metropolitalny.

Agra, miasto w północnych Indiach, nad rzeką → Jamuna, w stanie Uttar Pradesh. Usytuowane na żyznych terenach → Niziny Hindustańskiej. Panuje tam klimat zwrotnikowy monsunowy: pora sucha zimą i wiosną, pora deszczowa (monsunowa – od lipca do września). W Agrze żyje ok. 1,7 mln osób (dane szacunkowe z 2013). Miasto założone na przełomie V i VI w. pełniło m.in. funkcję stolicy państwa Wielkich Mogołów. Jeszcze w XVII w. należało do największych metropolii na świecie. Obecnie duży ośrodek przemysłowy z dominującym przemysłem

skórzanym i obuwniczym, chemicznym, maszynowym. Rzemieśnicza wytwórczość dywanów i biżuterii. Ośrodek uniwersytecki i turystyczny. Zabytki sztuki islamu: Czerwony Fort z okresu Wielkich Mogołów (XVI w.) z Meczetem Perłowym, mauzoleum Tadž Mahal (XVII w.).

agradacja, przyrost grubości osadów wskutek procesów akumulacji. Prowadzi do podnoszenia się powierzchni Ziemi, co zwykle oznacza podnoszenie się dna basenu sedymentacyjnego. Przykładem agradacji w dolinie rzecznej jest nawarstwianie się aluwów na równi pozakorytowej. Istnieją dwa główne modele opisujące proces agradacji: teoria stopniowej agradacji, która wyjaśnia agradację jako wynik długotrwałego, systematycznego nadbudowywania, oraz teoria przerywanej agradacji, wyjaśniająca agradację jako wynik nagłych zdarzeń akumulacyjnych, rozdzielonych długotrwałymi okresami braku depozycji lub długotrwałą erozją. Agradacja bywa rozumiana jako przeciwieństwo degradacji, lecz w sensie geomorfologicznym daje podobne skutki – zmierza do zrównywania powierzchni Ziemi.

Agulhas (Przylądek Igielny), przylądek w Afryce, najbardziej wysunięty na południe ($34^{\circ}51'S$), na terenie Republiki Południowej Afryki, w Prowincji Przylądkowej Zachodniej (Western Cape), ok. 170 km na południowy wschód od → Kapsztadu. Początkowy punkt umownej linii dzielącej oceany Indyjski i Atlantyczny. Wody morskie w pobliżu przylądka są uważane za bardzo niebezpieczne dla żeglugi ze względu na częste sztormy i silne fale.

Agung (Gunung Agung), wulkan czynny o charakterze stratowulkanu na wyspie Bali w Indonezji, najwyższa góra na wyspie (3142 m n.p.m.). Krater o średnicy 500 m i głębokości 200 m jest zbudowany z warstw lawy andezytowej i materiału piroklastycznego. Erupcja w latach 1963-1963 pochłonęła ok. 2 tys. ofiar, które zginęły w wyniku sływów piroklastycznych i laharów. Na stokach wulkanu po stronie zachodniej zespół świątyń hinduistycznych Pura Besakih.

Ahaggar (Hoggar Mountains), masyw górski w środkowej → Saharze, na terenie Algierii, zbudowany ze skał krystalicznych rozciętych młodszymi, w tym neogeńskimi skałami wulkanicznymi. Stanowi tarczę krystaliczną, czyli odsłonięty fundament starszego podłoża. Formy wypukłe mają z reguły charakter ostańców – często tworzą je kenozoiczne skały wulkaniczne. Najwyższy szczyt pasma, a także całej Algierii – Tahat (2918 m n.p.m.; wg innych danych 3003 m n.p.m.). Krajobrazowo Ahaggar stanowi olbrzymią pustynię skalistą z oazami. W bardziej żywych fragmentach masywu prowadzona

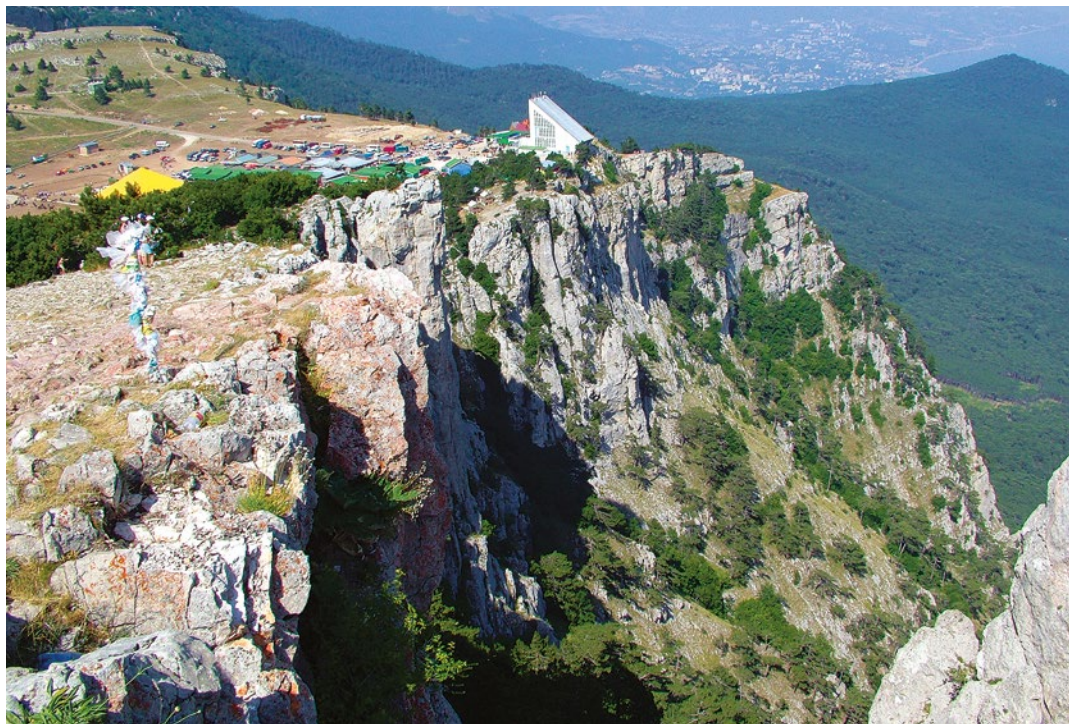

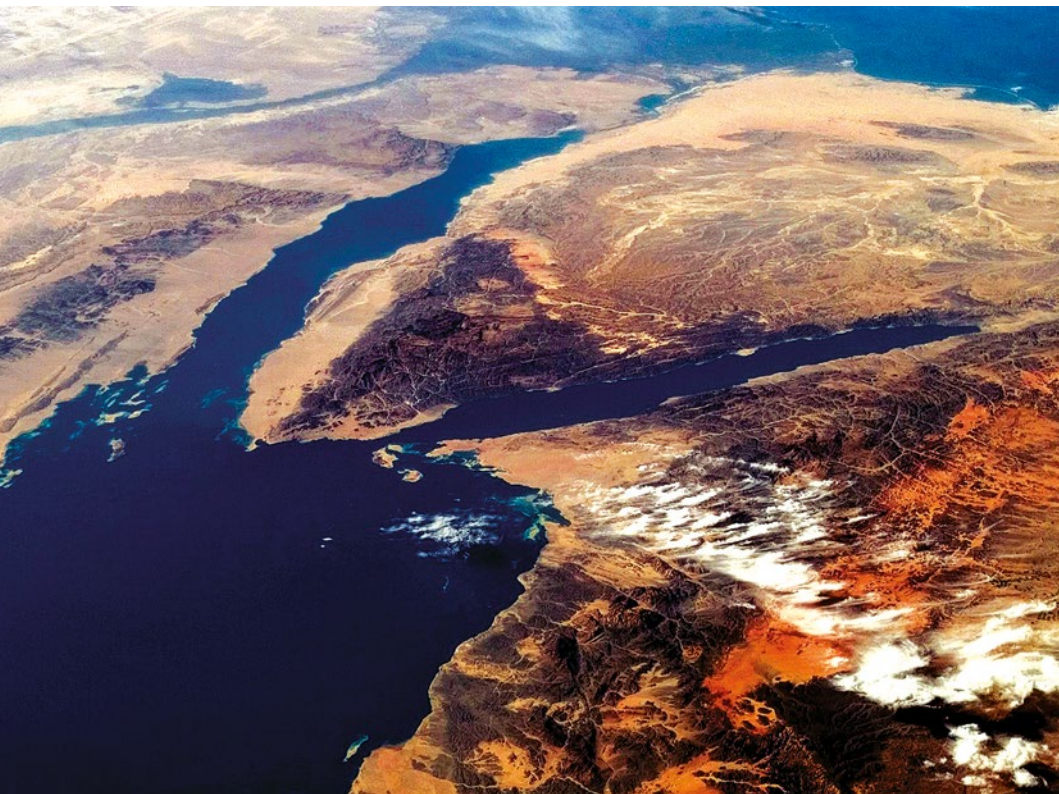
▲
Czerwony Fort w Agrze

jest koczownicza hodowla wielbłądów, kóz i owiec. Obszar zamieszkują Tuaregowie – nomadyczny lud Berberów pochodzenia chamito-semickiego. Część masywu jest chroniona w ramach Parku Narodowego Ahaggaru od 1987 r. Na skałach znaleziono malowidła z ok. 6 tys. lat p.n.e.

Aj-Petri, najwyższy punkt masywu górskiego Jajła Aj-Petri, w → Górach Krymskich, na Półwyspie Krymskim, na Ukrainie (sporne z Rosją) o wysokości 1233 m n.p.m. Charakterystyczne spłaszczenie szczytowe zbudowane z szarych wapieni jurajskich przechodzi nagle w ściany skalne. U podnóża stromych stoków masywu leży miasto Ałupka na wybrzeżu → Morza Czarnego. Na szczyt prowadzi kolejka linowa.

Górna stacja kolejki linowej na Aj-Petri; widok z turni szczytowych

▲
Północna część Morza Czerwonego
i zatoki: Sueska (po lewej)
oraz Akaba (po prawej)

Akaba, zatoka Morza Czerwonego (Ocean Atlantycki), pomiędzy półwyspami Arabskim i Synaj, o długości 180 km, szerokości 12–28 km i głębokości maksymalnej 1829 m. Z resztą morza łączy się Cieśniną Tirańską (nazwa od wyspy Tiran). Zatoka zajmuje głęboki rów tektoniczny należący do ryftu Morza Czerwonego, części wielkiego systemu ryftowego, który jest przedłużeniem → Wielkich Rowów Afrykańskich, podobnie jak Rów Jordanu. W strefie wybrzeży występują rafy koralowe, chętnie eksplorowane przez turystów (okolice Dahab, Haki). Nad zatoką leżą państwa: Egipt, Izrael, Jordania, Arabia Saudyjska. Główne porty: Akaba (Al-Akaba, jedyny port morski Jordanii), Ejlat (Izrael).

Szczyt Korzeniewskiej – drugi
pod względem wysokości szczyt
Gór Akademii Nauk i trzeci
pod tym względem w Pamirze

Akademii Nauk, Góry, pasmo górskie w środkowej części → Pamiru, w całości na terenie Tadżykistanu, w okręgu autonomicznym Górski Badachszan; długość 110 km, wysokość do 7495 m n.p.m. (Szczyt Ismaila Samaniego), przy tym aż 24 szczyty przekraczają wysokość 6000 m n.p.m. (wśród nich Szczyt Korzeniewskiej, 7105 m n.p.m. – jego zdobycie jest wymagane do rosyjskiego wyróżnienia alpinistycznego zwanego Śnieżną Panterą; Garmo, 6595 m n.p.m., Szczyt Niepodległości, 6974 m n.p.m., z którego stoków bierze początek Lodowiec Szewczenki). Rzeźba wysokogórska o wielkim urozmaiceniu z dolinami wciętymi do ponad 3000 m n.p.m. W budowie geologicznej głównie skały krystaliczne starszego paleozoiku. Lodowce i wieczne śniegi głównie na zachodzie pasma, na wschodzie pustynia wysokogórska.

Akra (Accra), stolica Ghany od uzyskania niepodległości w 1957 r. Usytuowana nad → Zatoką Gwinejską. Największe miasto kraju. Pow. 185 km², 2,0 mln mieszkańców (z zespołem miejskim 2,8 mln, 2005). Miasto założone w XVI w., intensywny rozwój od XIX w. po połączeniu fortów handlowych James Town (brytyjskiego), Ussher (holenderskiego) i Christiansborg (duńskiego). Dawniej stolica kolonii brytyjskiej Złote Wybrzeże, obecnie siedziba dystryktu stołecznego, centrum naukowe, gospodarcze, kulturalne i turystyczne Ghany. Ważne zabytki i miejsca godne zwiedzenia: Muzeum Narodowe Ghany, zabytkowe forty z XVI w., Zamek Osu, stadion piłkarski Ohene Djan Stadium.

akumulacja, w naukach o Ziemi proces trwałego gromadzenia się osadów w wyniku procesów sedymentacyjnych. Materiał najczęściej pochodzący ze zniszczenia skał na powierzchni Ziemi jest transportowany przez wodę, wiatr, grawitacyjnie po stoku lub za pośrednictwem lodowca. W zależności od procesu, który prowadzi do akumulacji, wyróżnia się m.in. akumulację morską, jeziorną, rzeczną, eoliczną, stokową, lodowcową.

Akwitański, Basen (Nizina Akwitańska), nizina w południowo-zachodniej Francji, nad → Zatoką Biskajską (Ocean Atlantycki), między Pirenejami i Masywem Centralnym, na północy łączy się z Basenem Paryskim. Geologicznie stanowi rozległą nieckę w obrębie paleozoicznej platformy zachodnioeuropejskiej, wypełnioną grubymi do 11 tys. m osadami mezozoiku i kenozoiku (głównie osady morskie i ewaporaty), na warwistycznym fundamencie skał starszych od permu. Obejmuje głównie dorzecze Garonny i Adour. Część zachodnia stanowi nadmorską nizinę Landy. Klimat umiarkowany ciepły, morski. Naturalną szatę roślinną stanowią lasy liściaste i mieszane – obecnie słabo zachowane, a na wybrzeżu lasy sosnowe i wrzosowiska. Główne miasta: Bordeaux i Tuluza. Złoża naturalne: rudy metali (żelaza, cynku i ołowiu, boksyty), węgiel brunatny, gaz ziemny, ropa naftowa, sole. Gospodarka: pozyskiwanie drzewa, uprawa zbóż i winorośli, hodowla bydła i drobiu.

Alabama, rzeka w USA, w stanie Alabama, o długości 1183 km, pow. dorzecza 58,5 tys. km². Powstaje z połączenia rzek Tallapoosa i Coosa, które wypływają z → Appalachów. Uchodzi do Zatoki Meksykańskiej jako rzeka Mobile. Odkryta przez Europejczyków w 1712 r. jako rzeka terytorium zamieszkanego przez Indian Creek. Indianie zostali z tych terenów ostatecznie przymusowo przesiedleni na Terytorium Indiańskie w latach 30. XIX w. Rzeka odegrała w kolejnych dekadach XIX w. olbrzymią rolę w rozwoju gospodarczym stanu Alabama, w tym

jako droga wodna do transportu wytworzonych dóbr rolniczych, leśnych i przemysłowych. Od Montgomery w dół rzeka jest stale żeglowna i wykorzystywana gospodarczo do dziś.

Alabama, stan w południowo-wschodniej części USA, nad Zatoką Meksykańską, o pow. 133,7 tys. km², 4,4 mln mieszkańców (2002). Stolica: Montgomery (205,8 tys. mieszkańców, 2010). Powierzchnia stanu głównie nizinna, na północy znajduje się głęboko rozczłonkowana wyżyna Cumberland, należąca do Wyżyny Appalachijskiej (Appalachian Plateau). Panuje klimat podzwrotnikowy i zwrotnikowy wilgotny. Roślinność leśna: lasy iglaste i dębowe. Złoża węgla kamiennego, ropy naftowej, boksytów i rud żelaza. Gospodarka: hutnictwo metali, przemysł elektrotechniczny, elektroniczny, stoczniowy, lotniczy, samochodowy, tworzyw sztucznych. Liczne elektrownie wodne i elektrownia jądrowa Browns Ferry. Rolnictwo: uprawa soi, kukurydzy, bawełny, orzeszków ziemnych, sorgo i drzew owocowych; hodowla drobiu i bydła. Na terenie stanu znajdują się instalacje wojskowe, dające mieszkańcom liczne miejsca pracy, rozwija się też turystyka. Nieoficjalnie Alabama bywa nazywana stanem złotego dziecięcia, a jej symbolem jest sosna długoigielna (*Pinus Palustris*).

Alandzkie, Wyspy (Åhvenanmaa), liczna (ok. 6,7 tys.) grupa wysp na → Morzu Bałtyckim, należących do Finlandii, autonomiczna prowincja Finlandii na pograniczu bałtyckich basenów Centralnego i Botnickiego. Jest to obszar zdemilitaryzowany – obowiązuje zakaz przelotów dla samolotów wojskowych. Prowincja ma własny 30-osobowy parlament zwany Lagting. Język urzędowy: szwedzki; pow. ok. 1,5 tys. km², największa wyspa Åland 640 km²; ludność 28,7 tys. Dominuje ludność szwedzkojęzyczna (ok. 90%). Wyspy są skaliste, zbudowane głównie z granitów powleczonego miejscami materiałem osadowym pochodzenia lodowcowego. Część z wysp to tzw. mutony – formy ostańcowe po erozji lodowcowej, tworzące tzw. skiery (wybrzeże skierowe). Panuje tam klimat umiarkowany chłodny, przejściowy między morskim a kontynentalnym. Główne zajęcia ludności: rybołówstwo, hodowla trzody chlewnej i bydła oraz obsługa ruchu turystycznego.

Alaska, stan w USA o charakterze eksklawy, w północno-wschodniej części Ameryki Północnej. Pow. 1,7 mln km² (największy stan USA), 738 tys. mieszkańców (2015, najsłabiej zaludniony stan USA), gęstość zaludnienia skrajnie niska – ok. 0,5 os./km². Graniczy z Kanadą, leży nad Oceanem Arktycznym (Morze Beauforta, Morze Czukockie, Morze Beringa) i Oceanem Spokojnym (zatoka Alaska). Stolica: Juneau. Administracyjnie na Alasce wydziela się okręgi (*borough*), które nie obejmują jednak całości

terytorium. Nie stosuje się podziału na hrabstwa jak w innych stanach. W krajobrazie dominują góry z najwyższym szczytem Ameryki Północnej Denali (6194 m n.p.m.; do 2015 pod nazwą McKinley) usytuowanym w górach Alaska na południu stanu. Inne większe pasma: Góry św. Eliasza, Góry Wrangla, Góry Brooksa. Znaczne powierzchnie zajmują wyżyny, głównie w centrum stanu, rozcięte dolinami rzek Jukon i Kuskokwim. Niziny występują wzdłuż wybrzeży północnych i zachodnich. Częścią stanu jest także archipelag 69 górzystych wysp – Aleutów, zbudowanych ze skał magmowych, osadowych i wulkanicznych, z czynnymi wulkanami. Klimat na północy stanu subpolarny, o bardzo długiej i mroźnej zimie, na południu – umiarkowany chłodny, morski. Roślinność: na północy tundra, w głębi lądu tajga, w górach tundra, na wybrzeżach w zasięgu oddziaływania Prądu Alaski lasy iglaste wilgotne strefy umiarkowanej z topolą, olchą i wierzbą. W wyższych partiach gór zalegają wieczne śniegi i lodowce, a na większości obszaru wieloletnia zmarzlina. Gospodarka w dużej mierze opiera się na wykorzystywaniu zasobów przyrody: wydobywanie surowców mineralnych (ropa naftowa – wydobywanie i transport m.in. ropociągami Trans-Alaska z Prudhoe Bay do Valdez o długości 1286 km), gaz ziemny, rudy i kruszce metali. Inne gałęzie gospodarki to pozyskiwanie drewna, rybołówstwo, hodowla karibu. Dobrze rozwinięty jest transport lotniczy, morski, kolejowy i drogowy. Liczne bazy wojskowe. Ludność zajmuje się też obsługą ruchu turystycznego. Cenne obszary przyrodnicze są chronione w licznych parkach narodowych.

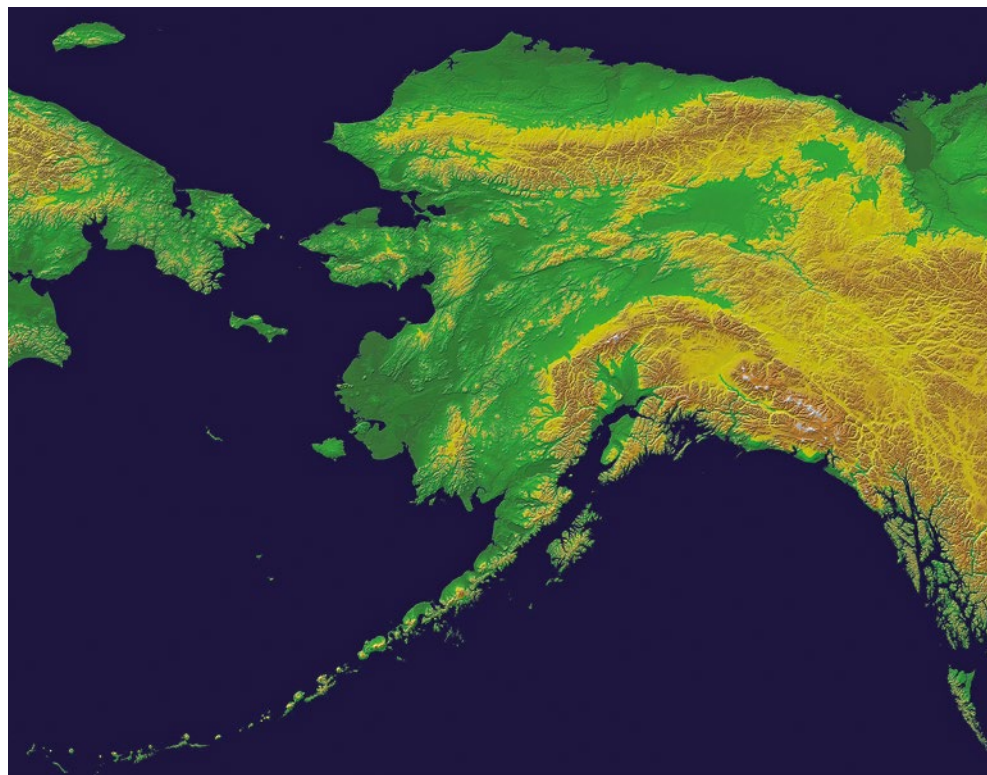

▲
Lokalizacja stanu Alabama na mapie USA

▲
Południowa Alaski latem; widok na lodowiec Mendenhall w okolicach Juneau

Alaska – ukształtowanie powierzchni

▲
Lokalizacja Albanii na kuli ziemskiej

▼
Flaga Albanii

▼
Albania – mapa poglądowa

Alaska, zatoka, otwarta zatoka Oceanu Spokojnego, przy północno-zachodnim wybrzeżu Ameryki Północnej, o pow. 384 tys. km², głębokości ok. 5 tys. m (Rów Aleucki). Zimą panuje temperatura 2–7°C, latem 10–15°C, pływy do 12 m. Na Alasce są bogate łowiska dorszy, łososi i śledzi. Charakterystycznym gatunkiem fauny jest wieloryb płwacz szary, obecnie uważany za zagrożonego wyginięciem. Ważniejsze porty: Anchorage, Seward, Valdez. Większe wyspy: Kodiak, Montague, Kayak; archipelagi: Królowej Charlotty, Aleksandra.

Albania, państwo w Europie Południowej, na Półwyspie Bałkańskim, nad Morzem Adriatyckim i Morzem Jońskim; pow. 28,7 tys. km², ludność 2,9 mln (2015), stolica: Tirana (616 tys., 2008), język urzędowy: albański. Kraj administracyjnie jest podzielony na 12 prefektur. Graniczy z Grecją, Macedonią, Serbią i Czarnogórą. Republika, na czele państwa prezydent, wybierany przez parlament jednoizbowy (Kuvendi), od 1990 r. działa system wielopartyjny. Kraj górzysty (ok. 48% terenu wznosi się od 200 do 1000 m n.p.m.), najwyższy szczyt Korab (2764 m n.p.m.; albańskie Maja e Korabit w masywie Korab przy granicy z Macedonią). Wzdłuż Morza Adriatyckiego ciągnie się szeroka na ok. 50 km nizina nadmorska, dominuje wybrzeże niskie, akumulacyjne,

z plażami piaszczystymi. Wybrzeże → Morza Jońskiego jest urozmaicone, skaliste (Riwiera Albańska). Klimat śródziemnomorski. Kraj ma znaczne zasoby wodne i gęstą sieć rzeczną. Większe rzeki: Drin, Wjosa i Seman z Devoll. Liczne jeziora, w tym duże jeziora krasowe (Szkoderskie, Prespa, Ochrydzkie). Roślinność jest silnie zmieniona antropogenicznie – na nizinach dominuje makia, w górach lasy dębowo-grabowe i bukowo-sosnowe oraz suchorośla. Surowce mineralne: rudy chromu, miedzi, żelaza i niklu, ropa naftowa, asfalt naturalny, boksyty. Duże znaczenie energetyki wodnej – 85% produkcji energii elektrycznej. Gospodarka opiera się na przemyśle metalowym, cementowym, spożywczym. Ludność zajmuje się też rzemiosłem. Ziemie uprawne zajmują ok. 25% powierzchni kraju, część pól jest sztucznie nawadniana. Uprawy: pszenicy, kukurydzy, buraków cukrowych, słonecznika, bawełny, warzyw. W ostatnich latach rośnie znaczenie turystyki.

Albany, rzeka w Kanadzie o długości 982 km, dorzecze o pow. 135 tys. km², w prowincji Ontario. Wypływa z jeziora Saint Joseph w dystrykcie Kenora, uchodzi do Zatoki Jamesa – części Zatoki Hudsona koło miasta Fort Albany. Główne dopływy: Henley, Streatfeild, Kenogami i Ogoki. Rzeka żeglowna na odcinku 400 km, w górnym biegu elektrownia wodna.

Albańskie, Góry (Colli Albani), grupa wygasłych form wulkanicznych we Włoszech, na południowy wschód od Rzymu. Najwyższe szczyty: Faete (956 m n.p.m.) i Monte Cavo (949 m n.p.m.). Na kilku stożkach jeziora kraterowe (Albano, Nemi). Dominującym elementem budowy gór jest *peperino* – odmiana tufu barwy szarej lub brązowej, który stanowi podłoże żyznych gleb wulkanicznych, wykorzystanych w uprawie winorośli oraz jako materiał budowlany (m.in. w konstrukcji fontann, np. fontanny wina w Marino; baseny, bramy). Liczne zabytki: ruiny miasta rzymskiego i teatr w Tusculum, Frascati – znane także z produkcji wina o tej samej nazwie i ze słynnych współczesnych laboratoriów naukowych.

albedo, stosunek ilości promieniowania odbitego od danej powierzchni do ilości promieniowania padającego na tę powierzchnię. Wartość od 0 do 1, zwykle wyrażana w procentach.

Alberta, prowincja w południowo-zachodniej Kanadzie, graniczy z Kolumbią Brytyjską od zachodu, Terytoriami Północno-Zachodnimi od północy, Saskatchewan od wschodu oraz stanem USA Montana od południa. Pow. 661 tys. km², 4,2 mln ludności (2015). Główne miasta: Edmonton (stolica) i Calgary. Ludność rozmieszczona nierównomiernie – gęstość zaludnienia spada z południa na północ.

Większość terenu stanowią wyżyny, zaliczane do → Wielkich Równin, pierwotnie pokryte trawiastą prerią, w znacznej części przekształcone rolniczo na pola uprawne i pastwiska ze względu na żyzne gleby. W części południowo-zachodniej → Góry Skaliste – w niższych partiach stoków porośnięte lasami sosnowymi, w wyższych – skaliste, ze szczytami przekraczającymi 3500 m n.p.m. (najwyższy Mount Columbia, 3747 m). Na północy tereny słabo urozmaicone – nizinne i wyżynne, w znacznej części zabagnione, porośnięte tajgą. Klimat umiarkowany kontynentalny z ciepłymi latami i zimnymi zimami; część północna stanu jest w zasięgu klimatu subpolarnego. W górach występuje piętrowość klimatyczna. Główne rzeki: Peace, Saskatchewan Południowy, Saskatchewan Północny, Athabasca. Liczne jeziora polodowcowe (Athabasca, Małe Jezioro Niewolnicze); duży udział gleb lessowych (czarnoziemy). Dobrze rozwinięta gospodarka opiera się na wydobywaniu ropy naftowej, gazu ziemnego, węgla kamiennego, przemyśle chemicznym, rafineryjnym, drzewnym. Rolnictwo skupione na uprawach jęczmienia, pszenicy, buraków cukrowych, hodowli bydła, trzody chlewnej i drobiu. Dobrze rozwinięta jest turystyka, główne miejsca: Banff, Jasper, Canmore, Drumheller, Sylvan Lake.

Alberta, Jezioro (Albert Lake, pod koniec XX w. nazywane także Mobutu Sese Seko), jezioro tektoniczne przepływowe (wpada Nil Wiktorii i Semliki, wypływa Nil Alberta) na pograniczu Demokratycznej Republiki Konga i Ugandy, na północny zachód od Jeziora Wiktorii. Jedno z Wielkich Jezior Afrykańskich. Pow. ok. 5,6 tys. km², o długości ok. 160 km, o szerokości 19 km, o głębokości maksymalnej 51 m, średniej 25 m. Leży na wysokości 619 m n.p.m., w północnej części zachodniego odgałęzienia ryftu Albertine, który należy do Wielkiego Rowu Wschodniego. Rozwinięta żegluga.

Aleksandria, miasto w Egipcie, nad Morzem Śródziemnym, na mierzei przy jeziorze Marjut (Mariout), w brzeżnej części delty Nilu. Pow. 2,7 tys. km², 4,5 mln mieszkańców (2013), drugie miasto po → Kairze pod względem liczby mieszkańców, szósta pod względem wielkości aglomeracja Afryki. Wg opisów rzymskich miasto założone w 332 r. p.n.e. przez Aleksandra Macedońskiego, jednakże ślady osadnictwa pochodzą z XXVII w. p.n.e. (osada Rhakotis z okresu Starego Państwa). Aleksandria była stolicą Egiptu przez ok. tysiąc lat – do podbicia kraju przez muzułmanów w VII w.; po przeniesieniu stolicy do Kairu traciła na znaczeniu. Od końca XVIII w., kiedy rozbudowano przemysł stoczniowy i rozwinął się handel, jej rola szybko rosła, a obecnie uchodzi za stolicę kulturalną Egiptu i silny ośrodek gospodarczy. Jest to ośrodek administracyjny muhafazy Aleksandrii, największy port handlowy Egiptu.

▲
Rzymski amfiteatr w Aleksandrii

Działają tu rafinerie ropy naftowej, hutnictwo żelaza, przemysł elektromaszynowy, chemiczny, lekki, cementowy. Jest to też ważny ośrodek turystyczny. Atrakcje turystyczne: liczne zabytki, w tym wiele starożytnych, słynne parki, wyższe uczelnie, Biblioteka Aleksandryjska.

Aleksandrów Łódzki, miasto w woj. łódzkim, gmina miejsko-wiejska w powiecie zgierskim, w północno-wschodniej części Wysoczyzny Łaskiej, należy do Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego. Graniczy z Łodzią po jej północno-zachodniej stronie. Usytuowany przy drogach krajowych nr 71 i 72, w latach 1910–1991 połączony linią tramwajową z Łodzią. 21,2 tys. mieszkańców (2014), prawa miejskie w latach 1822–1870 i po 1924 r. W XX w. rozwijał się intensywnie przemysł dziewiarsko-pończosznicy, istniejący do dziś. Atrakcje turystyczne: muzeum, liczne zabytki, głównie w stylu klasycystycznym, m.in. kościół poewangelicki, ratusz miejski z 1824 r., drewniane domy tkaczy z I połowy XIX w., park miejski. W pobliskiej wsi Rąbień znajduje się rezerwat przyrody Torfowisko Rąbień. Przez miasto przechodzi Szlak Okrężny Wokół Łodzi – czerwony znakowany szlak turystyczny pieszy o długości 175 km.

Aleucki, Rów (Aleutian Trench), rów oceaniczny w północnej części Oceanu Spokojnego, o długości ok. 3400 km, szerokości ok. 50 km i nachyleniu podwodnych stoków do ok. 4°, biegnący wzdłuż Archipelagu → Aleutów i półwyspu Alaska. Głębokość do 7822 m p.p.m. Z geologicznego punktu widzenia przebieg ten odpowiada konwergentnej granicy płyt litosferycznych północnoamerykańskiej i pacyficznej. Płyta pacyficzna ulega subdukcji, przemieszczając się w tempie ok. 8 cm/rok, zanurza się pod

▲
Jezioro Alberta (zdjęcie satelitarne)

Lokalizacja Algierii na kuli ziemskiej

Flaga Algierii

Algieria – mapa poglądowa

znacznym kątem – nawet 45° pod płytę północno-amerykańską. Skutkiem tego procesu są m.in. silne trzęsienia ziemi (zarejestrowana największa magnituda 8,7 w 1965), związane z nimi fale tsunami, a także wulkanizm w tej części Oceanu Spokojnego.

Aleuckie, Góry, wulkaniczne pasmo górskie w USA, na półwyspie Alaski, między jeziorem Chakachamna (130 km na południowy zachód od Anchorage) a Archipelagiem Aleutów, długość ok. 2600 km. Aleuty mogą być uważane za przedłużenie Gór Aleuckich w Oceanie Spokojnym. Liczne czynne wulkany: najwyższy Redoubt (3108 m n.p.m.), najaktywniejszy Pavlof (2507 m n.p.m., m.in. erupcja w 2013, dwukrotna erupcja w 2014, erupcja w marcu 2016). Cenne przyrodniczo obszary chronione są w parkach narodowych: Katmai, Lake Clark i Aniakchak oraz licznych rezerwatach. Ze względu na niebezpieczne drogi niektóre miejsca są dostępne tylko za pośrednictwem samolotu i łodzi.

Aleuty (Wyspy Aleuckie), archipelag 69 wysp (14 dużych i 55 małych) w północnej części → Oceanu Spokojnego, część stanu → Alaski. Tworzą łuk o długości ok. 1900 km, wygięty na południe, oddzielający Morze Beringa od głównej części Oceanu Spokojnego, pomiędzy półwyspem Alaski a półwyspem → Kamczatki. Odkryte przez Europejczyków w 1741 r.; 37,8 tys. km², 8,7 tys. mieszkańców,

w tym 4,3 tys. w mieście Unalaska/Port of Dutch Harbor (2010), główni mieszkańcy – Aleuci, zwani także Unangan, mówiący po aleucku (język spokrewniony z językiem Inuitów). Teren ma krajobraz górski, podnosi się od wybrzeża do stromych gór. Znaczna część gór jest pochodzenia wulkanicznego (57 wulkanów), w tym niektóre wulkany są wciąż czynne. Panuje klimat umiarkowany chłodny, morski o dużej częstotliwości i sumie rocznej opadów (>2000 mm/rok). Roślinność piętrowa uzależniona od klimatu. Główne zajęcia ludności: hodowla owiec i karibu, myślistwo, rybołówstwo, rzemiosło.

Algier (Algiers, starożytne Icosium), stolica Algierii i prowincji Algiers, miasto nad → Morzem Śródziemnym. 3,4 mln mieszkańców (z obszarem metropolitalnym 5 mln, 2011). Główny port, centrum gospodarcze, naukowe (uniwersytet, założony w 944) i kulturalne kraju. Liczne obiekty religijne, m.in. Wielki Meczet (XI-XVII w.), meczet Ali Bechir, kazba z XVI w., katolicka bazylika Notre Dame d'Afrique z 1872 r., żydowska synagoga z XIX w. Inne ważne obiekty: Muzeum Bardo, Grand Post Office, centrum handlowe Riadh-el-Hair.

Algieria, państwo w Afryce Północnej, nad Morzem Śródziemnym, pow. 2382 tys. km² (10. miejsce w świecie), 38,7 mln mieszkańców (2014), język urzędowy: arabski, stolica: Algier (5 mln mieszkańców z zespołem metropolitalnym). Podział administracyjny: 48 wilaj, czyli prowincji. Graniczy z Tunezją, Libią, Nigrem, Mali, Mauretanią, Saharą Zachodnią i Marokiem. Członek Unii Afrykańskiej. W krajobrazie północnej części kraju wyróżniają się góry → Atlas (najwyższy szczyt Dżabal Szilja, 2328 m n.p.m.), wzdłuż wybrzeża wąska nizina aluwialna, resztę terytorium ($\frac{5}{6}$) obejmuje Sahara z rozległymi kotlinami i ostańcowymi masywami skalnymi (→ Ahaggar), na którą składają się tereny pustynne i półpustynne. Klimat podzwrotnikowy morski na wybrzeżu, zwrotnikowy suchy i skrajnie suchy na pozostałym obszarze. Rzeki krótkie, głównie okresowe i efemeryczne. Na wybrzeżu roślinność antropogeniczna (makia i uprawy), w miejscu dawnych wiecznie zielonych lasów twardolistnych z oliwką i pistacją. Ludność: głównie Arabowie (83%) i Berberowie, w tym Tuaregowie. Religia państwowa jest islam (dominują sunnici). W ostatnich latach duża emigracja (ponad 2 mln). Gospodarka należy do lepiej rozwiniętych w Afryce, a opiera się na wydobyciu i eksporcie ropy naftowej, gazu ziemnego (złoża na Saharze), przemyśle petrochemicznym, wydobyciu fosforu, rud żelaza, miedzi, uranu, cynku i ołowiu, przemyśle nawozów sztucznych, hutnictwie oraz rzemiosle. Rolnictwo: uprawa zbóż, oliwek, owoców cytrusowych i pomidorów, hodowla owiec, kóz, wielbłądów i bydła.

alimentacja, zasilanie (uzupełnianie) istniejących zasobów wodnych z różnych źródeł; np. alimentacja rzeki oznacza dopływ wody do rzeki za pośrednictwem innych rzek, powierzchniowego spływu wody, dopływ podziemny. Alimentacja wód podziemnych polega na dopływie wody do strefy saturacji za pomocą infiltracji wód opadowych i przenikania wody z innych poziomów wód podziemnych. Alimentacja lodowca oznacza dostawę do lodowca śniegu, ale także szadzi, gołoledzi, gradu i deszczu, które mogą przekształcić się w lód lodowcowy.

alimentacyjne, rośliny, rośliny jadalne, wykorzystywane przez człowieka jako pożywienie.

alimentacyjny, obszar, w geologii obszar, z którego pochodzi materiał skalny, tworzący dany kompleks skał osadowych.

allochton, alochton, organizm napływowy, gatunek roślin, zwierząt lub przedstawiciel jakiejś społeczności, pochodzący nie z tego terenu, gdzie obecnie występuje. W geologii materiał allochtoniczny to materiał skalny pochodzący z innego obszaru, przemieszczony np. przez ruchy tektoniczne.

alpejska, orogeneza, ruchy górotwórcze w erach mezozoicznej i kenozoicznej, trwające do dziś. Największe nasilenie osiągnęły w kredzie, paleogenie i neogenie. Efektem orogenezy są alpidy – największy system górski na świecie, którego elementy występują na wszystkich kontynentach.

alpejska, rzeźba, typ rzeźby wysokogórskiej z licznymi formami genezy lodowcowej (cyrki i żłoby lodowcowe, mutony, moreny i in.), z graniami i innymi skalistymi formami rzeźby.

alpidy, orogeny (górotwory), których struktury powstały w czasie orogenezy alpejskiej (w erze mezozoicznej lub/i kenozoicznej). Należą do nich m.in. w Europie: Alpy, Apeniny, Karpaty; w Azji: Himalaje, Karakorum, Hindukusz; w Afryce: Atlas; w Ameryce Południowej: Andy; w Ameryce Północnej: Kordyliery.

Alpy, najwyższy obszar górski w Europie, ciągnący się łukiem wygiętym ku północy od – Zatoki Genueskiej po Małą Nizinę Węgierską na dystansie 1200 km, o szerokości 150–260 km. Najwyższy szczyt – Mount Blanc (4807 m n.p.m.). Występują na terytorium Francji, Monako, Włoch, Szwajcarii, Niemiec, Lichtensteinu, Austrii i Słowenii. Dzielą się na dwa główne człony: Alpy Zachodnie – wyższe i stosunkowo zwarte i Alpy Wschodnie – bardziej rozczłonkowane erozyjnie. Granica między nimi biegnie na linii jezioro Como–Jezioro Bodeńskie. Powstały w orogenezie alpejskiej, mają budowę fałdowo-

▲
Alpy – ukształtowanie powierzchni

-płaszczowinową. Wyróżnia się dwie strefy płaszczowinowe: wewnętrzną (pennińską) i zewnętrzną (helwecką). W sąsiedztwie Alp znajdują się zapadliska wypełnione osadami molasowymi. Rzeźba powstała w wyniku fałdowań, ruchów pionowych i oddziaływania czynników niszczących, w szczególności erozji rzecznej i lodowcowej oraz ruchów mas. Alpy tworzą granicę klimatyczną między klimatem podzwrotnikowym (śródlądowym) a umiarkowanym. W obrębie gór dobrze wykształcona jest piętrowość klimatyczno-roślinna. Najwyższe partie są zlodowaczone – lodowce łącznie zajmują ok. 4 tys. km², od zakończenia małej epoki lodowej (od ok. 1900) wykazują tendencję do zanikania. Największy lodowiec w Alpach Zachodnich to Aletsch (82 km², 23 km długości), w Alpach Wschodnich – Pasterze (8,3 km długości). Dobrze rozwinięta sieć rzeczna (współczynnik odpływu 60–90%). Biorą tu początek wielkie rzeki Europy: Rodan, Ren, Pad. Mimo bardzo urozmaiconej rzeźby Alpy są dostępne komunikacyjnie dzięki licznym tunelom, mostom i dobrze skonstruowanym górskim drogom. Liczne obszary chronione; dobrze rozbudowana baza turystyczno-wypoczynkowa.

▼
Aletsch – największy lodowiec w Alpach

Alpy Australijskie, najwyższa część australijskich Wielkich Gór Wododziałowych, w południowo-wschodniej Australii, na obszarze stanów Wiktorii, Nowa Południowa Walia i Australijskie Terytorium Stołeczne. Najwyższy szczyt Góra Kościuszki (2228 m n.p.m.), ważniejsze pasma: Góry Śnieżne, Monaro, Barry Mountains, Gourock Range. Zbudowane są z paleozoicznych kwarcytów, wapieni, łupków oraz granitów, tworzących intruzje. Pasma porozielane są systemami uskoku. Grzbiety są wyraźnie zrównane, rozcięte głębokimi dolinami. Niższe części stoków porośnięte są lasami euka-

▲
Krajobraz Alp Australijskich –
Park Narodowy Kościuszki

Alpy Bawarskie – masyw
Wettersteingebirge z kulminacją
Zugspitze; widok od strony austriackiej

▼
Finsteraarhorn – najwyższy
szczyt Alp Berneńskich

liptusowymi, od 1200–1300 m n.p.m. występują krzewy (*bush*) i łąki górskie. Cenniejsze przyrodniczo obszary chronione są w Parku Narodowym Kościuszki. Jest to obszar źródliskowy ważniejszych rzek Australii: Murray, Rzeki Śnieżnej, Murrumbidgee, a także ważny teren rekreacyjny – zimą jedyny obszar na kontynencie, gdzie można uprawiać narciarstwo. Góry są dostępne bez potrzeby używania sprzętu alpinistycznego. Problemem są częste pożary buszu. Alpy Australijskie były obszarem badań P.E. Strzeleckiego w 1840 r.

Alpy Bawarskie, część Alp Wschodnich w Niemczech, w Bawarii, zarazem część Północnych Alp Wapiennych. Składają się z Alp Algawskich na zachodzie i Alp Berchtesgadeńskich na wschodzie. Rozpościerają się między dolinami rzek Lech i Salach. Najwyższym szczytem pasma (zarazem najwyższy szczyt na terenie Niemiec) jest Zugspitze (2963 m n.p.m.) w masywie Wettersteingebirge. Rzeźba z licznymi śladami przekształceń glacialnych, zwłaszcza z plejstocenu, z licznymi cyrkami, jeziorami polodowcowymi i dolinami U-kształtnymi. Materiał skalny wyerodowany z gór przez lodowce i wody rzeczne buduje rozległe stożki napływowe na północnym przedpolu Alp Bawarskich. Główny ośrodek turystyczno-wypoczynkowy, uzdrowski i sportowy: Garmisch-Partenkirchen.

Alpy Berneńskie, część Alp Zachodnich w Szwajcarii, na północ od doliny górnego → Rodanu, w kantonach Vaud, Uri i Valais. Najwyższy szczyt Finsteraarhorn (4274 m n.p.m.). Góry zbudowane głównie ze skał krystalicznych: łupków i granitów oraz skał osadowych (na zachodzie i północy). Roślinność: lasy bukowe, bukowo-jodłowe i świerkowe – przy granicy lasu z limbą i modrzewiem. W piętrze subalpejskim kosodrzewina. Powyżej 2000 m n.p.m. łąki alpejskie,

roślinność subniwalna i lodowce. Lodowiec Aletsch, największy w Alpach, zajmuje 82 km² i ma 23 km długości (2014). Liczne znane ośrodki turystyczno-sportowe, m.in. Grindelwald, Interlaken, Lauterbrunnen, Wengen.

Alpy Delfinackie (Alpes du Dauphiné), część Alp Zachodnich we Francji, na terenie regionu historycznego Delfinat (Dauphiné), o długości ok. 110 km. Łańcuch przebiega południkowo w obrębie Zewnętrznych Alp Krystalicznych, pomiędzy Alpami Graickimi, Kotyjskimi i Prealpami. Najwyższy masyw górski Pelvoux ze szczytem Barre des Écrins (4102 m n.p.m.). Roślinność: lasy bukowe, jodłowe, przy granicy lasu – modrzewiowe, wyżej hale i turnie. Dobrze rozwinięta infrastruktura turystyczna i sportowa – szereg ośrodków z Grenoble na czele.

Alpy Graickie (Alpes Graies, Alpi Graie), część Alp Zachodnich na pograniczu Francji i Włoch, pomiędzy Alpami Sabaudzkimi, Pennińskimi, Kotyjskimi i Delfinackimi, o typowej wysokogórskiej rzeźbie alpejskiej. Rozpościerają się z południowego zachodu na północny wschód. W tej części znajduje się najwyższy szczyt Alp – Mont Blanc (4810 m n.p.m.), usytuowany w masywie Mont Blanc, niekiedy zaliczany do Alp Pennińskich. W sąsiedztwie znajdują się inne wybitne pasma i szczyty, m.in. Gran Paradiso (4061 m n.p.m.) w Alpach Graickich Wschodnich. W budowie geologicznej dominują skały krystaliczne. Występuje piętrowość klimatyczno-roślinna: w dolnej części lasy liściaste, wyżej lasy iglaste, hale, zarośla subalpejskie. Najwyższe części zajmują turnie, lodowce i wieczne śniegi. Parki narodowe: Gran Paradiso i Vanoise. Jest to ważny region alpinizmu i turystyki górskiej.

Alpy Julijskie, część Alp Wschodnich w Słowenii. Biegną równoleżnikowo na długości ok. 100 km pomiędzy dolinami Sawy, Tagliamento i Felli oraz Alpami Karnickimi. Najwyższy szczyt → Triglav (2863 m n.p.m.). Ze względu na duży udział skał węglanowych rozwinięty silnie kras i specyficzne formy skałkowe: grzebienie, piramidy, wysokogórskie płaskowyże krasowe. Liczne formy polodowcowe. Pod Triglavem mały lodowiec – najdalej na południowy wschód wysunięty na terenie Alp. W gospodarce regionu dominuje gospodarka leśna i hodowla. Atrakcje turystyczne: Triglowski Park Narodowy, ośrodki narciarstwa (Kranjska góra, Planica – ze słynnymi skoczniami narciarskimi).

Alpy Japońskie, góry na wyspie → Honsiu w Japonii. Ciągną się równolegle do siebie w postaci trzech łańcuchów: Hida, Kiso i Akaishi. Najwyższy szczyt Kita-dake (3192 m n.p.m.), kilkanaście innych także przekracza 3000 m. Sfałdowane w czasie orogenezy

alpejskiej, której przejawy są nadal intensywne: trzęsienia ziemi i wulkanizm. Czynne wulkany: Ontake-san (ostatnia erupcja w 1980), Norikura-dake. Góry porośnięte lasami dębowo-bukowymi i iglastymi.

Alpy Kotyjskie (Alpes Cottiennes, Alpi Cozie), część Alp Zachodnich na pograniczu Francji (region Prowansja-Alpy-Lazurowe Wybrzeże) i Włoch (Piemont), między przełęczami Maddalena i Mont Cenis. Najwyższy szczyt Monte Viso (3841 m n.p.m.). Rozwinięta komunikacja między Włochami a Francją możliwa dzięki tunelom drogowym i kolejowym pomiędzy Modane a Susa.

Alpy Kruszcowe, część Alp Wschodnich w Austrii, na terenie Styrii. Jest to południowa część Alp Ennstalskich w Alpach Styryjsko-Dolnoaustriackich, między dolinami Anizy i Mury. Najwyższy szczyt Gösseck (2215 m n.p.m.) w masywie Reitung. Góry zbudowane z mezozoicznych szarogłazów i wapieni. Zalegają tu znane i eksploatowane od czasów rzymskich złoża rud żelaza Erzberg.

Alpy Lepontyńskie, część Alp Zachodnich we Włoszech (region Piemont) i Szwajcarii (kantony Valais, Ticino, Gryzonia), między przełęczami Simplon i Splügen. Najwyższy szczyt Monte Leone (3553 m n.p.m.). Obszar źródłkowy rzek Ticino, Reuss, dopływów Rodanu i Renu. Pasma rozcięte jest głębokimi dolinami, z których trzy zbiegają się w kotlinach → jezior Maggiore i Como. Przez góry przechodzą ważne i dogodnie szlaki komunikacyjne, m.in. dzięki tunelom kolejowym (Simplon, św. Gotarda) i drogowym (św. Gotarda, San Bernardino).

Alpy Liguryjskie (Alpi Liguri), brzeżna część Alp Zachodnich, uważana także za część wschodnią Alp Nadmorskich w północno-zachodnich Włoszech (prowincje Cuneo, Imperia, Savona) i na przyległych terenach Francji (departament Alpes-Maritimes). Obejmuje odcinek głównego grzbietu wododziałowego Alp. Najwyższy szczyt Punta Marguareis (2651 m n.p.m.). Pasma opada stromymi stokami na wybrzeże → Morza Liguryjskiego (Riviera di Ponente), zbudowane jest ze skał krystalicznych, węglanowych i fliszu.

Alpy Nadmorskie (Alpes maritimes, Alpi Marittime), część Alp Zachodnich we Włoszech i Francji, początkowa część łuku alpejskiego. Obejmują część głównego grzbietu wododziałowego Alp między przełęczami Maddalena i Tende. Najwyższy szczyt Argentera (3297 m n.p.m.). Góry są zbudowane ze skał krystalicznych i skał węglanowych. Roślinność: w niższych częściach, na południu makia i lasy z sosną alpejską, wyżej lasy liściaste z dębem omszonym, lasy bukowe, bukowo-jodłowe i modrzewiowe; ponad

nimi łąki alpejskie i turnie. Masyw przecina autostrada i linia kolejowa Nicea-Turyn. Na terenie Alp Nadmorskich powołano Park Narodowy Mercantour.

Alpy Noryckie (Norische Alpen), część Alp Wschodnich w Austrii, w Styrii i Karyntii, niewielki fragment znajduje się w Słowenii. Długość ok. 130 km; od zachodu sąsiadują z → Wysokimi Taurami, od których oddzielone są przełęczą Katschberg. Najwyższy szczyt Eisenhut (2441 m n.p.m.). W budowie geologicznej głównie skały krystaliczne i węglanowe. W paśmie biorą początek rzeki Gurk i Lavant, należące do dorzecza Drawy. W większości są porośnięte lasami. Dominuje gospodarka leśna, hodowla, turystyka.

Alpy Pennińskie (Alpy Walijskie), część Alp Wschodnich we Włoszech (regiony Piemont i Dolina Aosty) i w Szwajcarii (kanton Valais), między → Wielką Przełęczą św. Bernarda i Simplon. Wyodrębniają się potężne grupy górskie i masywy Monte Rosa, Grand Combin, Grupa Weisshorn i → Matterhorn, Alpy Biellesi i Cusiane, Alpy Mischabel i Weissmies. Najwyższy szczyt Dufour (Dufourspitze, 4634 m n.p.m.), a ponad 30 innych szczytów przekracza wysokość 4000 m n.p.m. Występują liczne lodowce (Gornergletscher - największy, wypływający z masywu Monte Rosa, Glacier de Corbassière, Findelgletscher, Zmuttgletscher, Glacier de Zinal). Szereg ośrodków turystyki, alpinizmu i sportów zimowych, m.in. Zermatt, Bagnes, Grimentz, La Fouly.

▲
Monte Viso – najwyższy szczyt Alp Kotyjskich

Kulminacja masywu Monte Rosa w Alpach Pennińskich z najwyższym szczytem pasma – Dufourspitze

▲
Ośnieżone szczyty Alp Południowych
na zdjęciu satelitarnym

Alpy Południowe (Alpy Nowozelandzkie), góry w Nowej Zelandii, na Wyspie Południowej. Składają się z równoległych pasm (Kaikoura, góry Saint Arnaud). Długość ok. 500 km, najwyższy szczyt → Góra Cooka (Aoraki; 3724 m n.p.m.). Zbudowane z paleozoicznych i mezozoicznych łupków, wapieni i szarogłazów oraz skał wulkanicznych. Rzeźba wysokogórska typu alpejskiego z głębokimi dolinami lodowcowymi i jeziorami. Spośród lodowców wyróżnia się 29-kilometrowy → Lodowiec Tasmana. W niższych partiach łąki alpejskie i lasy bukowe. Znaczną część gór obejmują parki narodowe: Westland Tai Poutini, Mount Aspiring, Aoraki/Mount Cook i inne obszary chronione, jak np. Lake Sumner Forest Park.

Alpy Retyckie, część Alp Wschodnich w Szwajcarii, Austrii i Włoszech. Najwyższy szczyt Piz Bernina (4049 m n.p.m.). Liczne szczyty przekraczają 3000 m n.p.m. Góry nie stanowią zwartego pasma, lecz są rozdzielone na szereg potężnych, odosobnionych masywów, m.in. Bernina, Silvretta, Alpy Oetztalskie, Ortles, Adamello, Bergell, Albula. Między poszczególnymi masywami i grupami górskimi znajdują się przełęcze wykorzystywane jako szlaki komunikacyjne. W budowie geologicznej dominują skały metamorficzne: gnejsy, łupki i fyllity, należące do trzonu krystalicznego Alp Centralnych. Trzon jest pokryty nieciągłą pokrywą skał osadowych – permskich i mezozoicznych, częściowo zmetamorfizowanych. Rzeźba typowo alpejska z licznym inwentarzem wyrazistych form lodowcowych. Część lodowców mimo postępującej po Małej Epoce Lodowej deglacjacji zachowała się w wyższych partiach gór. Gospodarka regionu opiera się na hodowli bydła. Rozwinięte niegdyś górnictwo ma obecnie znaczenie tylko historyczne. Duży ruch turystyczny generowany m.in. w Szwajcarskim Parku Narodowym.

Alpy Oetztalskie – część Alp Retyckich;
szczyt Schwemser Spitze nad
lodowcem Hochjoch

Alpy Sabaudzkie (Prealpy Sabaudzkie), część Alp Zachodnich we Francji i Szwajcarii, między doliną Arc na południowym zachodzie a Jeziorem Genewskim i doliną Rodanu na północnym wschodzie. Przebieg południowy zachód–północny wschód, najwyższy szczyt Haute Cime (3257 m n.p.m.). Wg niektórych podziałów do Alp Sabaudzkich zalicza się także masyw → Mont Blanc. Pasma składa się z szeregu masywów, głęboko rozczłonkowanych wielkimi dolinami rzecznyymi Drance, Arly, Arve i in. Ze względu na rozpowszechnienie skał węglanowych liczne są formy krasowe. Występują liczne lodowce, w tym największy lodowiec Francji, słynny → Mer de Glace o długości ok. 12 km, pow. 33 km² i grubości do 150 m. Roślinność stanowią głównie lasy. Jest to rejon intensywnej turystyki i sportów zimowych, z głównymi ośrodkami we Francji: Albertville, Morzine, Megève, La Clusaz oraz w Szwajcarii: Chompéry.

Alpy Styryjsko-Dolnoaustriackie (dawniej Alpy Dolnoaustriackie), część Alp Wschodnich w Austrii, pomiędzy przełęczą Pyhrn a Kotliną Wiedeńską. Najdalej na wschód wysunięta część Północnych Alp Wapiennych. Dominujący masyw Alpy Ennstalskie (najwyższy szczyt Hochtor, 2369 m n.p.m.) z przełomem Anizy. W budowie geologicznej dominują wapienie triasowe i jurajskie. W rejonie Alp Ennstalskich znajduje się Park Narodowy Gesäuse (utworzony w 2002). Ściany skalne Gesäuse o wysokości 400–700 m są ulubionym obiektem wspinaczek.

Alpy Transylwańskie, alternatywna nazwa → Karpat Południowych w Rumunii.

Alpy Walijskie, inaczej → Alpy Pennińskie.

Alpy Wapienne, inaczej → Alpy Bawarsko-Tyrolskie.

Altar (Gran Desierto de Altar), pustynia w północno-zachodnim Meksyku, nad → Zatoką Kalifornijską, w stanie Sonora, część → pustyni Sonora. Długość ok. 300 km, szerokość 60–130 km; znaczna część chroniona ze względu na unikatową przyrodę. Występują tu różne typy pustyni i niepowtarzalny świat flory i fauny. Piaszczyste fragmenty pustyni zawierają osady genezy eolicznej i rzecznej, osiągające do 12 km grubości. Wśród różnych typów wydmy wyróżniają się wydmy gwiazdziste o wysokości do 100 m. W części wschodniej występują formy wulkaniczne Sierra Pinacate zajmujące pow. ok. 1,8 tys. km².

Altiplano, wyżyna w Peru i Boliwii, w Andach Środkowych, zwana też Wyżyną Boliwijską, Płaskowyżem Andyjskim lub Płaskowyżem Boliwijskim. Wysokość 3300–3800 m n.p.m. W jej obrębie usytuowane są kotliny bezodpływowe z jeziorami (→ Titicaca, Poopó)

oraz solniska (→ Salar de Uyuni). Znajdują się tu złoża cyny, uznawane za największe na świecie. Uboga półpustynna i pustynna roślinność górską z licznymi kserofitami (puna).

altocumulus, skrót Ac (łac.), chmura kłębiasta piętra średniego (2–6 km), grubości 200–700 m, złożona z białych lub szarawych małych obłoków, niekiedy przylegających do siebie i tworzących warstwę. Występuje w czterech gatunkach: stratiformis, lenticularis, castellanus i floccus. Utrzymują się stosunkowo krótko. Składają się najczęściej z przechłodzonych kropelek wody, czasem z dodatkiem drobnych kryształków lodu, jednak nie są to chmury deszczowe.

altostratus, skrót As (łac.), chmura warstwowa piętra średniego (3–8 km), grubości 1–2 km, barwy białej lub niebieskawej, o jednolitej strukturze włóknistej lub prążkowej; możliwe opady drobnego deszczu, śniegu lub ziaren lodowych (w porze zimowej). Chmura związana jest z powierzchnią frontową, po której wślizguje się ku górze ciepłe powietrze; nie daje zjawiska halo – Słońce i Księżyc przeświecają przez nie jak przez zmatowioną szybę; cienie rzucane przez przedmioty są niewyraźne, niekiedy brak cienia.

Altun Shan (Altyn Tag), góry w zachodnich Chinach, na północ od Kunlunu. Pasma oddziela kotliny Caidamską i Kaszgarską. Długość ok. 900 km, najwyższy szczyt Altun Shan (6161 m n.p.m.), przeciętne wysokości 3500–4000 m n.p.m. W budowie geologicznej głównie gnejsy i piaskowce, sfałdowane w paleozoiku. Pasma wypiętrzone w wyniku orogenezy alpejskiej. Klimat skrajnie suchy, w wyższych partiach lodowce i wieczne śniegi, w niższych – kamieniste pustynie i stepy.

Aluta (Olt), rzeka w Rumunii, lewy dopływ → Dunaju, długość 736 km, pow. dorzecza 24,3 tys. km². Wypływa w Górach Bystrzyckich na terenie Karpat Wschodnich, przepływa przez Karpaty Wschodnie, Karpaty Południowe, Przełom Czerwonej Wieży (między górami Fogaraskimi a Sybińskimi), Nizinę Wołoską i uchodzi do Dunaju koło Turnu Măgurele. Na rzece szereg zbiorników retencyjnych i elektrowni wodnych.

aluwia, osady rzeczne, sedymenty powstające w wyniku nagromadzenia okruchów skalnych i innych elementów rumowiska rzeczno, transportowanych przez wodę rzeczna w dnie doliny.

Alwernia, miasto w woj. małopolskim, w powiecie chrzanowskim, siedziba władz gminy miejsko-wiejskiej Alwernia, w obszarze metropolitalnym → Krakowa, nad rzeką Regulką – lewym dopływem Wisły; 3,3 tys. mieszkańców (2010). Miejscowość założona w 1616 r., prawa miejskie od 1993 r. Obecnie

ośrodek przemysłowy (zakłady chemiczne), turystyczny i usługowy. Atrakcje turystyczne: barokowy klasztor Bernardynów i kościół Stygmatów św. Franciszka wraz z cudownym obrazem *Ecce Homo*, najstarsze w Polsce Muzeum Straży Pożarnej, zabytkowa zabudowa rynku z XVIII i XIX w.

Alzacja (Alsace), kraina historyczna i region administracyjny we wschodniej Francji (departamenty Bas-Rhin, Haut-Rhin), przy granicy z Niemcami, pomiędzy Wogezami a doliną Renu. Pow. 8,3 tys. km², 1,9 mln mieszkańców (2012). Znaczna część mieszkańców posługuje się językiem alzackim, który jest dialektem języka niemieckiego. Stolica: → Strasburg (272 tys. mieszkańców, 2010), ważniejsze miasta: Colmar, Miluza. Region obejmuje wschodnią część → Wogezów i Nizinę Górnoreńską. Krajobraz Wogezów – górski, na pozostałym obszarze – nizinny. Panuje klimat umiarkowany ciepły z wpływami kontynentalizmu. Główna rzeka Ill – dopływ Renu. Roślinność: lasy mieszane z dębem, bukiem i świerkiem – przeważnie silnie przetrzebione, lepiej zachowane w Wogezach. Region dobrze rozwinięty gospodarczo, o charakterze przemysłowo-rolniczym. Gospodarka opiera się na elektrowniach wodnych, jądrowych i ciepłych, wydobywaniu soli, rafineriach ropy naftowej, przemyśle elektromaszynowym, w tym samochodowym. Dobrze rozwinięte rolnictwo zajmuje się uprawą zbóż, buraka cukrowego, winorośli, chmielu, tytoniu, warzyw, hodowlą bydła, owiec. Rozwinięta jest komunikacja i turystyka. Dawniej kraina była przedmiotem długotrwałych sporów niemiecko-francuskich.

Ałakol (Ałakol), słone jezioro bezodpływowe we wschodnim Kazachstanie, w Kotlinie Bałchasko-Ałakolskiej, u podnóża Ałatau Dżungarskiego. Pow. 2,6 tys. km², głębokość do 54 lub 45 m (wg różnych źródeł), lustro wody na wysokości 347 m n.p.m. Jezioro dopływowe, uchodzi do niego rzeka Jemyl. Bogata ichtiofauna: okonie, ślize, marynki. Akwen uznawany za ważny dla ochrony populacji ptaków.

Ałaszan, pustynia piaszczysta w północnych Chinach, w zachodniej części Regionu Autonomicznego Mongolii Wewnętrznej, na wysokości 850–1600 m n.p.m., oddzielona od → Gobi zapadliskiem tektonicznym. Wzdłuż doliny → Huang He graniczy z wyżyną Ordos. Pow. ok. 170 tys. km², równinna i falista, w obszarze pól wydmych – pagórkowata. Pośród wydmy dominują wędrujące barchany i wały wydmy. Występują słone jeziora okresowe, zarosła halofitów (saksau) i kserofitów.

Ałajskie, Góry, góry w Kirgistanie i Tadżykistanie o równoleżnikowym przebiegu, o długości ok. 400 km, szerokości 80 km. Oddzielają → Kotlinę Fergańską, położoną po stronie północnej, od Doliny Ałajskiej.

Chmury rodzaju altocumulus

▲ Chmury rodzaju altostratus na krawędzi frontu atmosferycznego

▲ Jezioro Ałakol na zdjęciu satelitarnym

Góry Terskej Ałatau w Kirgistanie;
widok od północy,
z Kotliny Issykkulskiej

Góry Ałatau Dżungarski – szczyt Czubar
w promieniach zachodzącego słońca

Góry Kungej Ałatau w Kirgistanie;
widok od południa,
z Kotliny Issykkulskiej

Ałatau, Terskej (Terskej Ałatau), część gór → Tien-szan we wschodnim Kirgistanie o przebiegu równoleżnikowym i długości ok. 375 km. Od południa ograniczają Kotlinę Issykkulską. Najwyższy szczyt Karakoł (5216 m n.p.m.). Góry wybitnie asymetryczne – stoki północne wysokie, strome i rozcięte erozyjnie, stoki południowe łagodne. Pasma zbudowane z granitów, łupków metamorficznych i wapieni. Panuje tam klimat umiarkowany kontynentalny suchy i zaznacza się piętrowość roślinna. W wyższych partiach zalegają wieczne śniegi i lodowce.

Ałatau Zailijski (Ile Ałatau), część gór → Tien-szan w Kirgistanie i Kazachstanie o długości ok. 400 km. Od północy ograniczają Kotlinę Issykkulską. Najwyższy szczyt Tałgar (4973 m n.p.m.). Góry zbudowane z granitów i skał osadowych, głównie zlepieńców, wapieni i łupków. Występuje klimat umiarkowany kontynentalny suchy i piętrowość roślinna: w niższych partiach, do ok. 1000 m n.p.m., stepy, do 1700 m n.p.m. lasy liściaste, do 2500 m n.p.m. lasy iglaste, świerkowe, do 3100 m n.p.m. łąki alpejskie, wyżej wieczne śniegi i lodowce. W górach powołano Park Narodowy Ile Ałatau. Ważniejsze ośrodki: → Ałmaty u podnóża i ośrodek sportowy Medeo na północnych stokach.

Ałdan, rzeka w Rosji, w Jakucji, prawy, najdłuższy dopływ → Leny. Długość 2273 km, pow. dorzecza 729 tys. km². Wypływa z Gór Stanowych, płynie przez Góry Ałdańskie, w biegu środkowym między Płaskowyżem Nadleńskim a górami Sette-Daban, a w dolnym – przez Nizinę Środkowojakucką. Główne dopływy: Amga (lewy), Timp-ton, Maja i Tompo (prawe). Średni przepływ w dolnym biegu 5,1 tys. m³/s, maksymalny 30–40 tys. m³/s. Zamarza na siedem miesięcy w roku. Obfita ichtiofauna: jesiotr, sterlet. Rzeka jest żeglowna na długości ponad 1700 km. Główne miasta nad Ałdanem: Ust-Maja, Tommot, Chandyga.

Ałdańskie, Góry, góry w Rosji, w Jakucji, o przebiegu równoleżnikowym, między Płaskowyżem Nadleńskim a Górami Stanowymi. Najwyższy szczyt w paśmie Sunnagyn (2305 m n.p.m.). Zbudowane z prekambryjskich skał metamorficznych – gnejsów i łupków krystalicznych. Występują tu złoża rud żelaza (Południowoaldańskie Zagłębienie Rud Żelaza), miki, złota, węgla kamiennego (Południowojakuckie Zagłębienie Węglowe, zawierające płytko zalegający wysokiej jakości węgiel koksujący z okresu jurajskiego; eksploatacja od 1966). Do 1300 m n.p.m. góry porasta tajga modrzewiowa, powyżej występuje kamienista tundra.

Ałmaty (Ałma Ata, do 1921 Wierny), największe miasto w Kazachstanie, u podnóża Zailijskiego Ałatau, na wysokości ok. 700–900 m n.p.m., blisko granicy z Kirgistanem. Do 1997 r. stolica (przenie-

Najwyższy szczyt Tamdykul (5539 m n.p.m.). W budowie geologicznej dominują skały osadowe, przede wszystkim piaskowce i skały krystaliczne, głównie łupki metamorficzne. Wyraźna piętrowość roślinna: u podnóża gór półpustynie, wyżej suche stepy, lasy, a powyżej granicy lasu (ok. 3000 m n.p.m.) – łąki alpejskie, wieczne śniegi i lodowce.

Ałatau Dżungarski, góry w południowo-wschodnim Kazachstanie i Chinach, na zachód od Bramy Dżungarskiej, o długości ok. 450 km. Najwyższy szczyt Besbaskan (4464 m n.p.m.). Góry zbudowane z łupków, wapieni i piaskowców oraz skał krystalicznych, głównie skał magmowych głębinowych. Piętrowość roślinna: dolne partie zajęte przez stepy, półpustynie i pustynie, wyżej (1200–2600 m n.p.m.) lasy iglaste (świerk tienszański, jodła syberyjska) z domieszką dzikiej jabłoni i osiki. Powyżej granicy lasu piętro subalpejskie i alpejskie, w najwyższych partiach lodowce górskie (o łącznej pow. ok. 1000 km²). W zachodniej części gór górnictwo rud metali i antymonu. Słabo rozwinięte osadnictwo.

Ałatau Kirgiski (Góry Kirgiskie), część gór → Tien-szan na terenie Kirgistanu i Kazachstanu między doliną rzeki Tałas na zachodzie a jeziorem → Issyk-kul na wschodzie, o długości ok. 370 km. Najwyższy szczyt Zachodni Alamedin (4875 m n.p.m.). Rozwinięta piętrowość roślinna, powyżej 3700 m n.p.m. wieczne śniegi i lodowce.

Ałatau, Kungej, część gór → Tien-szan w Kirgistanie i Kazachstanie o długości ok. 275 km. Od północy ogranicza Kotlinę Issykkulską. Najwyższy szczyt Chok-tal (4771 m n.p.m.); w wyższych partiach wieczne śniegi i lodowce.

siona do Astany w północnej części kraju); 1,7 mln mieszkańców (9% ludności kraju, 2016); ośrodek akademicki, kulturalny i przemysłowy (przemysł maszynowy, spożywczy, lekki), port lotniczy, metro (jedna trasa). Miasto dostarcza ok. 20% produktu krajowego brutto. Miejsce częstych katastrofalnych trzęsień ziemi (1865, 1887, 1911, 1921).

Ałtaj, góry w Azji Środkowej w Rosji, Kazachstanie, Chinach i Mongolii; długość ponad 2000 km, najwyższy szczyt Biełucha (4506 m n.p.m.). Ałtaj dzieli się na trzy główne części: w części północno-wschodniej Ałtaj Wysoki („właściwy”), rozdzielający się na liczne pasma o wysokości 3,5–4 tys. m n.p.m., w części środkowej Ałtaj Mongolski i w części wschodniej – najniższy Ałtaj Gobijski. Góry silnie rozczłonkowane na rozległe kotliny śródgórskie i doliny rzeczne (Katuń, Czuja, Bija, Buchtarma). Z geologicznego punktu widzenia stanowi orogen paleozoiczny, wydźwignięty blokowo w czasie orogenezy alpejskiej. W budowie geologicznej dominują skały krystaliczne, głównie metamorficzne: gnejsy, granitognejsy i łupki krystaliczne oraz skały magmowe wylewne, a także skały osadowe – w znacznej mierze wapienie. W zapadliskach pośród gór występują utwory węglonośne z karbonu oraz osadowe skały kenozoiczne. Klimat umiarkowany wybitnie kontynentalny z zaznaczoną piętrowością. Gęsta sieć dolin oraz liczne jeziora (ponad 3000 – głównie polodowcowe), a także lodowce (ok. 900 km²). Piętrowość roślinna: dominują lasy, w znacznej mierze tajga modrzewiowa (ok. 70% pow. gór), przechodząca w stepy i półpustynie. Powyżej 1700 m n.p.m. łąki górskie i tundra, wyżej wieczne śniegi i lodowce. Obszary chronione to m.in. Rezerwat Ałtajski. Góry obfitują w bogactwa mineralne: złoża rud i kruszców metali (cynku i ołowiu, żelaza, miedzi, złota, rtęci, metali rzadkich) oraz węgla kamiennego.

Ałtaj, Republika Ałtaju, republika autonomiczna federacyjna w azjatyckiej części Rosji, w górach Ałtaj, zamieszkała głównie przez Rosjan i Kazachów; 205 tys. mieszkańców (2008), stolica: Gornoałtajsk. Region przecina trakt czujski (Bijsk – granica z Mongolią). Krajobraz w większości górzysty (góry Ałtaj), klimat umiarkowany chłodny, wybitnie kontynentalny. Do 2000–2500 m n.p.m. rośnie tajga, wyżej łąki subalpejskie i alpejskie. Gospodarka opiera się na uprawie zbóż (jęczmień, owies) i drzew owocowych, hodowli bydła, owiec, kóz, marali i jaków, pszczelarstwie. Funkcjonuje przemysł energetyczny, drzewny i lekki.

Ałtaj Gobijski, góry w południowej Mongolii, na południowy wschód od Ałtaju Mongolskiego. Najwyższy szczyt Ich Bogd uul (3957 m n.p.m.). Główne pasma biegną z północnego zachodu na południowy wschód, są dość mocno rozczłonkowane. Góry są

zbudowane ze skał paleozoicznych różnej genezy oraz lądowych utworów wieku kredowego ze skamieniałościami dinozaurów. Dominują stepy ostnicowo-piołunowe i półpustynie. Region nawiedzany często przez trzęsienia ziemi.

Ałtaj Mongolski, góry w południowo-zachodniej Mongolii i częściowo w Chinach (fragment północno-zachodni), na wschód od Kotliny Dżungarskiej, stanowiący środkowy odcinek szeroko rozumianego Ałtaju. Długość 960 km, najwyższy szczyt Youyi Feng (Chujten, 4374 m n.p.m.) w masywie Tawan Bogd uul. Góry są usytuowane u trójkąta granic: rosyjskiej, mongolskiej i chińskiej. Główne pasma biegną z północnego zachodu na południowy wschód. Niższe partie częściowo porośnięte tajgą (bez części południowo-wschodniej – pozbawionej lasów), częściowo stepami góorskimi i roślinnością półpustynną. Wyższe zajmuje tundra górska, wieczne śniegi i lodowce. Wieloletnia zmarzlina występuje powyżej 2600 m n.p.m. Lokalne zlodowacenie jest największe na terenie Mongolii i zajmuje łącznie 800 km². Największy Lodowiec Potanina o długości 19 km i o pow. 50 km². Charakterystyczne zwierzęta: pantera śnieżna, niedźwiedź brunatny, bóbr. Ludność: na zachodzie Kazachowie, w części środkowej plemiona zachodniomongolskie, w części wschodniej – Mongołowie; prowadzony jest koczowniczy chów owiec, koni, jaków, krów, kóz i wielbłądów. Największe miasto Ölgij ma ok. 28 tys. mieszkańców (2006).

Ałtajski, Kraj, jednostka administracyjna w Rosji, w południowej – Syberii, w dorzeczu górnego – Obu, o pow. 169 tys. km². 2,4 mln mieszkańców (2010), głównie Rosjan (ok. 94%). Stolica: Barnauł. Teren jest znacznie zróżnicowany krajobrazowo: leży na Nizinie Zachodniosyberyjskiej i częściowo w Ałtaju. Występuje tam klimat silnie kontynentalny z długimi, mroźnymi

▲ Ałtaj Mongolski – masyw Tawan Bogd uul z najwyższym szczytem pasma, Youyi Feng

Góry Ałtaj – jezioro Akkem i Biełucha, najwyższy szczyt pasma

zimami i gorącymi, suchymi latami. Liczne bogactwa naturalne: surowce budowlane, rudy i kruszce metali. Znaczne zasoby leśne. Rejon rolniczy: uprawa zbóż, głównie pszenicy, buraków cukrowych i słonecznika, hodowla, pszczelarstwo i myślistwo.

Altyn-tag (Altun-szan), góry w zachodnich Chinach, północne odgałęzienie → Kunlunu, pomiędzy kotlinami Tarymską (Kaszgarską) i Cajdamską, długość ok. 900 km. Najwyższy szczyt Altun Shan (6161 m n.p.m.). Góry są zbudowane ze skał paleozoicznych, głównie gnejsów, piaskowców i łupków krystalicznych, wydźwignięte blokowo w czasie fazy kimeryjskiej orogenezy alpejskiej. W krajobrazie występują suche stepy, pustynie kamieniste, w najwyższych partiach, zwłaszcza w części południowej, wieczne śniegi i lodowce. W górach są znaczne zasoby rud i kruszców metali.

Amadeus, płytkie jezioro słone w Australii, w południowo-zachodniej części Terytorium Północnego, o zmiennej powierzchni – maksymalnie 880–1030 km². Usytuowane w kotlinowatym obniżeniu między Górami Macdonnells a pasmem Musgrave, w obszarze skrajnie suchego, gorącego klimatu. Jezioro ma mocno wydłużony kształt – ok. 145–180 km długości, 10 km szerokości. Okresowo zamienia się w słone bagno (playa, solnisko), pokryte skorupami solnymi. Zasoby soli ocenia się na 600 mln t. W pobliżu znajduje się → Ayers Rock (Uluru) – słynna gigantyczna góra wyspowa, zarazem święta góra Aborygenów, a także zespół 30 podobnych ostańców bornhardów Kata Tjuta.

Amadjuak, jezioro odpływowe w Kanadzie, na Terytorium Północno-Zachodnim, w południowej części → Ziemi Baffina, na wysokości 113 m n.p.m. Zajmuje pow. 3,1 tys. km² (wg innych danych 2,4 tys. km²),

liczne wyspy, silnie postrzępiona linia brzegowa. Połączone jest z jeziorem Nettilling i basenem Foxe za pośrednictwem rzeki Koukdjuak. Jezioro powstało ok. 4,5 tys. lat temu po wycofaniu się wód zatoki Foxe z powodu glaciostatycznego dźwignia Ziemi Baffina. Okolice jeziora są zamieszkane przez kilka plemion Inuitów.

Amager, wyspa w Danii, największa w cieśninie → Sund, o pow. 96 km², ok. 180 tys. mieszkańców (2014). Część północna należy do Kopenhagi. Od wyspy Zelandia oddziela ją cieśnina Kalveboderne, od wyspy Saltholm – cieśnina Drogden. Z resztą Kopenhagi (na wyspie Zelandia) połączona jest pięcioma mostami – jeden z nich to Øresund Bridge, który łączy ją także ze Szwecją (za pośrednictwem tunelu podmorskiego do wyspy Peberholm). Ważnym obiektem jest międzynarodowy port lotniczy Kopenhaga-Kastrup w środkowo-wschodniej części wyspy. Część południowych brzegów wyspy ma szerokie piaszczyste wybrzeża (plaże i niskie wydmy). Ludność żyje z rolnictwa (warzywnictwo i sadownictwo), hodowli bydła i koni, przemysłu stocznioowego i elektrotechnicznego. Wyspa to miejsce wypoczynku mieszkańców Kopenhagi.

Amai Dablang (Ama Dablam), szczyt w → Wysokich Himalajach, na terenie Nepalu, o wysokości 6856 m n.p.m. Usytuowany na terenie Parku Narodowego Sagarmatha. Po raz pierwszy zdobyty w 1961 r. przez Nowozelandczyków. Jeden z bardziej charakterystycznych szczytów nieopodal → Mount Everestu (14,5 km na południe). Na stokach kilka lodowców, a na poziomie ok. 4300 m n.p.m. klasztor buddyjski Thyangboche (znany także jako Dawa Choling Gompa), zbudowany w 1916 r. przez Lamę Gulu – ważne miejsce kultu i jedna z większych atrakcji turystycznych Nepalu.

Amazonka (port. Rio Amazonas), rzeka w Ameryce Południowej, w Brazylii, Kolumbii i Peru, największa pod względem powierzchni dorzecza i wartości przepływów na świecie – średni roczny przepływ przy ujściu wynosi 220 tys. m³/s, maksymalny ok. 350 tys. m³/s, co oznacza, że dostarcza ok. 20% światowego odpływu rzeczny. Średnia głębokość rzeki 70 m, długość nie jest bezspornie ustalona ze względu na niestabilność nurtu i spór dotyczący odcinków źródłowych – najczęściej przyjmuje się 6515 km (wg danych brazylijskich). Wg danych peruwiańskich ma 7025 km, co stawia ją na pierwszym miejscu przed Nilem. Wypływa z Andów Środkowych w Peru, na stokach Cordillera Blanca jako rzeka → Marańón, ok. 160 km na północny wschód od Limy. Pokonuje szereg progów wodospadowych i tworzy odcinki głębokich *pongós*, czyli kanionów. Po pokonaniu 1600 km wpada do → Ukajali, gdzie po połączeniu przybiera

▲
Amai Dablang (Ama Dablam)

Amazonka w środkowym biegu, w okolicach Manaus (zdjęcie satelitarne)

nazwę Amazonka. Przez cały rok utrzymuje wysokie stany, a dwa razy w ciągu roku wylewa. Na wybrzeżu tworzy największą na świecie deltę rzeczną (wielkości Islandii – ok. 100 tys. km²). W obrębie delty płynie licznymi ramionami, z których główne to Canal do Norte, Canal do Sul oraz Rio Para. Główne ujście rozszerza się do 100 km. Amazonka do → Atlantyku wprowadza rocznie ok. 7 tys. km³ wody, które rozchodzą się prądami powierzchniowymi do ok. 700 km od wybrzeża (ciemna zawiesina jest widoczna do ok. 400 km od ujścia). Rzeka jest żeglowna i dostępna na odcinku ok. 7,5 tys. km dla statków morskich. Dorzecze jest asymetryczne – większa część południowa. Główne dopływy lewe: Napo, Putumayo, Japura, Rio Negro; prawe: Ukajali, Juruá, Purus, Madeira, Tapajós, Xingu i Tocantins. Główne miasta: Iquitos, Manaus, Óbidos. Bogaty świat organiczny m.in. wśród ssaków: kapibara, manat, delfin inia; gady: krokodyl, aligator, kajman; ryby: arapaima, węgorz elektryczny, pirania.

Amazonki, Nizina, największa na świecie nizi-
na aluwialna (5 mln km²), położona w Ameryce Południowej, na terenie Brazylii, Kolumbii i Peru, na wysokości 0–100 m n.p.m. Teren, odwadniany przez rzeki dorzecza Amazonki, stanowi gigantyczną nieckę wypełnioną osadami składanymi od paleozoiku do czasów współczesnych. Nizina jest otoczona występującymi wyspowo masywami krystalicznymi (od południa i północy) oraz górami systemu alpejskiego od zachodu – Andami. Panuje tam klimat równikowy wybitnie wilgotny, z opadami do 4000 mm rocznie, o temperaturach średnich rocznych 24–27°C. Gęstą sieć rzecznych tworzy największy system rzeczny świata Amazonki z ponad tysiącem dopływów. Liczne jeziora i bagna. Roślinność stanowią wilgotne lasy równikowe o największym na świecie zróżnicowaniu gatunkowym i piętrowej strukturze (port. Floresta Amazônica, hiszp. Selva Amazónica). Jedynie na obrzeżeniach dorzecza Amazonki, w szczególności na południu – roślinność sawannowa. Lasy równikowe mają szereg odmian, m.in. lasy ete na terenach niezalewanych, lasy varzea na terenach okresowo zalewanych, las igapo w miejscach stale lub często zalewanych. Zaludnienie regionu jest słabe, związane z rzekami. W gospodarce dominuje myślistwo, rybołówstwo, pasterstwo, eksploatacja drewna, uprawa kaczek i drzew mahoniowych, a także przemysł wydobywczy ropy naftowej, rud manganu i boksytów. Przebiega tędy główny szlak komunikacyjny: Transamazonika.

Ameryka, część świata położona na półkuli zachodniej o największej rozciągłości południkowej ze wszystkich lądów (15,5 tys. km). Składa się z dwóch kontynentów: Ameryki Południowej i Ameryki Północnej. Jako synonimy Ameryki używane są nazwy

Nowy Świat i półkula zachodnia. Ameryka jest także – w znaczeniu potocznym – często stosowanym synonimem Stanów Zjednoczonych Ameryki (USA). Pojęcie Amerykanin jako mieszkaniec Ameryki jest także dwuznaczne; może być rozumiane jako mieszkaniec Ameryki – jako części świata, ale także jako mieszkaniec państwa – Stanów Zjednoczonych Ameryki (dominujące w Polsce).

Ameryka Centralna (Ameryka Środkowa), część → Ameryki Łacińskiej obejmująca południowe regiony Ameryki Północnej, od przesmyku Tehuantepec do → Przesmyku Panamskiego. W jej skład wchodzi teren siedmiu państw: Gwatemali, Hondurasu, Salwadoru, Belize, Nikaragui, Kostaryki i Panamy i południowo-wschodniej części Meksyku.

Ameryka Łacińska (America Latina), 34 kraje niepodległe i 12 terytoriów zależnych Ameryki Północnej i Południowej położone na południe od USA, o łącznej pow. ok. 20,6 mln km² i 0,5 mld ludności.

Ameryka Południowa, kontynent na półkuli zachodniej oraz południowej i północnej (w niewielkiej części), południowa część Ameryki lub Nowego Świata (jako części świata), rozdzielająca Ocean Spokojny od Atlantyckiego. Na północy łączy się z Ameryką Północną → Przesmykiem Panamskim. Rozciągłość południkowa 7,4 tys. km, równoleżnikowa 5,2 tys. km, pow. 17,8 mln km², ludność 386 mln (2011). W obrębie kontynentu leży 13 państw: Argentyna, Boliwia, Bразylia, Chile, Ekwador, Gujana, Kolumbia, Paragwaj, Peru, Surinam, Urugwaj, Wenezuela, Trinidad i Tobago oraz dwa terytoria zależne: Gujana Francuska i Falklandy (terytorium sporne Wielkiej Brytanii i Argentyny). Ukształtowanie poziome słabo rozwi-

▲
Lokalizacja Ameryki na kuli ziemskiej

▲
Nizina Amazonki na terenie Brazylii

▲
Lokalizacja Ameryki Południowej na mapie świata

▲
Amsterdam

Ameryka Południowa –
ukształtowanie powierzchni

nięte – linia brzegowa wyrównana, a udział wysp i półwyspów wynosi ok. 1%. Największą wyspą jest → Ziemia Ognista. Ukształtowanie pionowe bardzo zróżnicowane – najwyższy punkt → Aconcagua (6960 m n.p.m.), najniższej położone jest dno pustyni słonej Salinas Chicas (35 m p.p.m.). Ponad 40% pow. leży do 300 m n.p.m., ok. 8,5% powyżej 2000 m n.p.m. Główne jednostki morfologiczne stanowią Andy – góry systemu alpejskiego, wyżyny: Gujańska, Brazylijska i Patagońska, niziny: Amazonki, Orinoko i La Platy. Geologicznie kontynent położony jest na płycie litosferycznej południowoamerykańskiej, w obrębie której występują trzy wielkie jednostki tektoniczne: prekambryjska platforma południowoamerykańska w środkowej i północno-wschodniej części kontynentu, platforma paleozoiczna patagońska w części południowo-wschodniej oraz górotwór systemu alpejskiego, tworzący Andy w części zachodniej kontynentu. Klimat układu się strefowo od równikowego gorącego wybitnie wilgotnego do subpolarnego na krańcach południowych. W górach zaznacza się strefowość klimatyczna. Wody w większości (85%) należą

do zlewiska Oceanu Atlantyckiego i zlewiska Oceanu Spokojnego (7%), a obszary bezodpływowe zajmują 8%. Bogaty świat organiczny: w dorzeczu Amazonki wiecznie zielony, wilgotny las równikowy (selwa), w obszarach suchych największe przestrzenie zajmują obszary trawiaste (campos, pampa), na wyżynach dominują kolczaste, suche lasy i zarośla (caatinga), w środkowych Andach – roślinność pustynna i półpustynna. Bogata fauna: małpy szerokonose, świnie pekari, tapir amerykański, guanako, wikunia, kolibry, kondory i in.

Ameryka Północna, kontynent na półkuli zachodniej, północna część Ameryki, rozdzielająca Ocean Spokojny od Atlantyckiego. Na południu łączy się z Ameryką Południową → Przesmykiem Panamskim. Od Azji jest oddzielona → Cieśniną Beringa. Od zachodu sąsiaduje z Oceanem Spokojnym, od wschodu – z Oceanem Atlantyckim. Rozciągłość południkowa 7,2 tys. km, równoleżnikowa 5,6 tys. km, pow. 24,2 mln km². Ukształtowanie poziome cechuje znaczne rozczłonkowanie, zwłaszcza części północnej. Długość linii brzegowej na drugim miejscu po Europie. Duże zróżnicowanie rzeźby, od depresji po sześciotysięczniki w górach wysokich typu alpejskiego (w Dolinie Śmierci 85 m p.p.m., na szczycie Denali – dawniej McKinley – 6194 m n.p.m.; średnia wysokość 677 m n.p.m.; ²/₃ pow. zajmują wyżyny i góry, czyli tereny powyżej 300 m n.p.m.). Główne elementy rzeźby układają się południkowo. Występują niemal wszystkie typy klimatu – od polarnego do podrównikowego wilgotnego na południu. Dobrze rozwinięta jest sieć rzeczna, zwłaszcza w części środkowej. Występują liczne jeziora, w tym największe w północnej części kontynentu, na obszarze ostatniego zlodowacenia – Wisconsinan. Strefy roślinne układają się przeważnie równoleżnikowo, z tym że duże odchylenie od tej prawidłowości wprowadza przebieg Gór Skalistych. Fauna o dużym zróżnicowaniu.

Amga, rzeka w Rosji, w Jakucji, lewy, największy dopływ Ałdanu. Długość 1462 km, pow. dorzecza 69 tys. km², średni przepływ 178 m³/s. Wypływa z → Gór Ałdańskich, początkowo płynie w głębokiej i wąskiej dolinie, w środkowym i dolnym biegu po wschodniej stronie Płaskowyżu Nadleńskiego, gdzie koryto i dolina się rozszerzają, a spadek zmniejsza. Zamarza na osiem miesięcy. Charakteryzuje się znacznymi wahaniami stanów wody – mimo to rzeka jest żeglowna na odcinku niespełna 500 km.

Amirancki, Rów, głębina oceaniczna w zachodniej części → Oceanu Indyjskiego, na południowy zachód od Archipelagu Amirantów i na północny wschód od atolu Providence. Długość 680 km, głębokość maksymalna 5200 m (wg niektórych innych

danych 9074 m). Geneza rowu jest słabo poznana – przypuszczalnie to nieaktywna strefa subdukcji. Bazalty tworzące dno oceaniczne powstały prawdopodobnie w okresie kredowym.

Amsterdam, największe miasto Holandii i jej konstytucyjna stolica, stolica prowincji Holandia Północna. Siedzibą rządu i króla jest – Haga. Miasto leży nad zbiornikiem Markermeer, rzeką Amstel i licznymi kanałami, których układ dzieli główną część miasta na specyficzny system ok. 100 wysp – z tego powodu Amsterdam jest nazywany Wenecją Północy. 837 tys. mieszkańców (1,6 mln z obszarem metrolitalnym, 2011), pow. 219 km², częściowo poniżej poziomu morza. Stanowi część megalopolis (konurbacji), tzw. Ranstad, skupiającej największe miasta Holandii (m.in. Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Hagę), gdzie mieszka ok. 7 mln ludności. Drugi po Rotterdamie port handlowy i ośrodek przemysłowy Holandii (przemysł stoczniowy, rafineryjno-petrochemiczny, samochodowy, lotniczy, elektroniczny, słynne szlifiernie diamentów), potężny węzeł komunikacyjny, silny ośrodek finansowy, naukowy i kulturalny. Liczne zabytki, w tym wiele obiektów sakralnych, 50 muzeów. Centrum i sieć kanałów powstały w XVII w., który był złotym wiekiem w historii Holandii.

Amu-daria, rzeka w Tadżykistanie, Uzbekistanie i Turkmenistanie, graniczna z Afganistanem. Powstaje z połączenia rzek Pandż (dawniej Piandż), która wypływa z pogranicza – Pamiru i – Hindukszu, i Wachs, wypływającej z Pamiru. Długość 1415 km, przy czym łączna długość Pandżu i Amu-darii wynosi 2500 km. Pow. dorzecza 465 tys. km². Rzeka wykazuje duże zmiany sezonowe stanów. W wyższych stanach – niekiedy co kilka lat – uchodzi do Morza Aralskiego, gdzie buduje rozległą deltę. Przepływa między pustyniami – Kara-kum i – Kyzyl-kum, gdzie na odcinku ok. 1200 km nie ma żadnych dopływów, za to wykorzystywana jest do nawadniania terenów (za pośrednictwem kanałów Karakumskiego, Amu-Bucharskiego, Karszyńskiego). Skierowanie rzeki do intensywnego nawadniania, głównie za pośrednictwem Kanału Karakumskiego na teren pól uprawnych w Turkmenistanie jest głównym powodem problemów środowiskowych i gospodarczych dolnej części jej dorzecza, do których należą wysychanie, zatrucie pestycydami i herbicydami Jeziora Aralskiego, wzrost zasolenia gleb i innych niekorzystnych zmian w procesach glebotwórczych, a także kryzys rybołówstwa.

Amundsena, Basen, basen oceaniczny w okolicach południowej części Oceanu Arktycznego o wydłużonym kształcie, między stokami kontynentalnymi – Grenlandii i Wysp Nowosyberyjskich, a także pomiędzy grzbietami Łomonosowa i Gakkela (dawniej

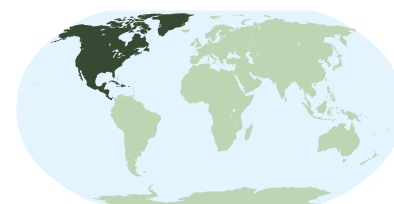

Nansena) – te trzy wielkie formy oceaniczne łącznie nazywane są Basenem Euroazjatyckim. Głębokość maksymalna basenu 4855 m, średnia – 4300 m. Grzbiet Gakkela stanowi arktyczny odcinek granicy między płytą litosferyczną północnoamerykańską a płytą euroazjatycką, gdzie następuje spreading (rozrost) dna oceanicznego.

Amundsena, Lodowiec, lodowiec wypustowy, jeden z większych na kuli ziemskiej, stanowiący część lądolodu antarktycznego, na Antarktydzie Wschodniej. Spływa z Płaskowyżu Polarnego, przepływa przez – Góry Królowej Maud i zasila – Lodowiec Szelfowy Rossa w sąsiedztwie nunataków MacDonalda. Długość 128 km, szerokość 6-10 km.

Amundsena, Morze, morze Oceanu Spokojnego, u brzegów Antarktydy, między 103°W a 124°W, pow. 98 tys. km², dno szelfowe o głębokości maksymalnej 585 m, zasolenie 3,3‰, temperatura wód powierzchniowych 0,2°C–1,8°C. Część pokrywają lodowce szelfowe (ok. 1/3 wybrzeża) – część lądolodu antarktycznego Antarktydy Zachodniej – charakteryzujące się intensywnym procesem cielenia. Na zewnątrz występuje całoroczny lód morski. Jako pierwszy na Morze Amundsena wpłynął James Cook na przełomie lat 1773 i 1774.

▲
Ameryka Północna –
ukształtowanie powierzchni

▲
Lokalizacja Ameryki Północnej
na mapie świata

Morze Amundsena

▲
Zatoka Amundsena
na zdjęciu satelitarnym

▲
Efekt procesu anateksis;
migmatyt, Norwegia

▲
Rzeka Amur w okolicy Chabarowska

Amundsena, Zatoka, część Oceanu Arktycznego, zatoka → Morza Beauforta między wyspami Banksa i Wiktorii a wybrzeżem Kanady (Terytoria Północno-Zachodnie). Głębokość do 258 m. Odcinek Przejścia Północno-Zachodniego (Ocean Atlantyczny-Ocean Spokojny), dostępny do żeglugi w sierpniu i we wrześniu, kiedy ustępują lody. Zatoka była badana po raz pierwszy przez Roalda Amundsena w latach 1903-1906. Pobrzeża zajmują obszary tundry arktycznej.

Amur, rzeka w Azji, w Rosji i Chinach, dorzecze częściowo także w Mongolii. Długość 2824 km, od źródeł Argunia 4440 km, pow. dorzecza 1855 km², średni przepływ przy ujściu 10,8 tys. m³/s. Duże wahania stanów wody (do 10 m w górnym odcinku) i częste powodzie latem, związane z deszczami monsunowymi. Niskie stany pod koniec zimy. Zamarza zimą na 4-7 miesięcy. Powstaje z połączenia Argunia i Szyłki, większe dopływy lewe: Zeja, Bureja, prawe: Sungari, Ussuri. Rzeka żeglowna na całej długości – stanowi ważną drogę wodną Dalekiego Wschodu. Uchodzi do Morza Ochockiego. Ważniejsze miasta: Błagowieszczeńsk, Chabarowsk, Amursk, Komсомolsk, Nikołajewsk nad Amurem.

Anabarski, Płaskowyż, wyżyna w Rosji, w Kraju Krasnojarskim, zajmuje północno-wschodnią część → Wyżyny Środkowsyberyjskiej. Wysokość do 905 m n.p.m. Geologicznie obszar tarczy anabarskiej, należącej do prekambryjskiej platformy syberyjskiej. Dominują prekambryjskie skały krystaliczne, głównie gnejsy, granity i łupki krystaliczne, na obrzeżach przykryte przez piaskowce prekambryjskie i kambryjskie. Płaskowyż rozczłonkowany dolinami do-

pluwów Anabaru i Chatangi. W dolinach luźna tajga modrzewiowa z drzewami liściastymi, na płaskowyżu, powyżej 450 m n.p.m. – tundra. Surowe, kontynentalne warunki klimatyczne: średnia temperatura roczna ok. -14°C, średnia temperatura stycznia osiąga -34°C, temperatury maksymalne lipca do +38°C, opady głównie stałe do 200 mm. Obszar wieloletniej zmarzliny o wyjątkowej grubości, nawet do 1500 m.

Anadyr, rzeka w Rosji, w Czukockim Okręgu Autonomicznym, długość 1150 km, pow. dorzecza 191 tys. km², średni przepływ roczny 1,4 tys. m³/s. Wypływa z Płaskowyżu Anadyrskiego, gdzie płynie w głębokiej i wąskiej dolinie. W środkowym i dolnym biegu płynie szeroką doliną po Nizinie Anadyrskiej i uchodzi do Zatoki Anadyrskiej – części → Morza Beringa. Rzeka zamarza w większej części roku (X-V). W dorzeczu znajdują się bogate złoża węgla kamiennego i złota. U ujścia miasto i port morski i lotniczy Anadyr – ośrodek administracyjny Czukockiego Okręgu Autonomicznego; ok. 11 tys. mieszkańców (2005), głównie Rosjan i Czukczów.

anateksis, proces upłynniania skał pod wpływem wysokiej temperatury i ciśnienia, zachodzący w głębi skorupy ziemskiej. Niekiedy następuje w wyniku wnikania płynnej magmy w skały lub jej faz ciekłej i gazowej.

Anatolijska, Wyżyna (Anadolu Yaylasi), wyżyna w Turcji, w Azji Mniejszej, między Górami Pontyjskimi na północy i górami → Taurus na południu, na wschód przechodzi w Wyżynę Armeńską. Wysokość 900-1500 m n.p.m. Północna część w strefie granicznej płyt litosferycznych: wschodnioeuropejskiej i anatolijskiej. Rzeźba wyżynna o założeniach zrębowych – liczne uskoki, z których część jest do dziś aktywna. Częste trzęsienia ziemi w rejonie uskoków północnoanatolijskiego i wschodnioanatolijskiego – na północnych i południowo-wschodnich obrzeżach wyżyny. Liczne drugorzędne kotliny bezodpływowe i zapadliśka tektoniczne z jeziorami (Eğirdir, Beyşehir), na południu ślady wygasłego wulkanizmu: stożki wulkaniczne (Erciyas 3917 m n.p.m.), pokrywy lawowe, pokrywy tufowe w Kapadocji z piramidami ziemnymi i innymi formami erozyjnymi, stanowiącymi atrakcję turystyczną. Klimat podzwrotnikowy kontynentalny, suchy, w części zachodniej śródziemnomorski. Opady niskie, w granicach 200-500 mm rocznie, zimy mroźne. Słone jeziora, w tym największe → Tuz o zmiennej pow. 1,6-2,5 tys. km² i zasoleniu 33%, większym niż Morze Martwe. Wiele jezior wysycha latem. Większe rzeki: Menderes (Meander) i Sakarya. W regionie występują stepy i półpustynie, miejscami roślinność śródziemnomorska. Gospodarka oparta na hodowli, głównie owiec, w części zachodniej uprawa pszenicy i owsa. Większe miasta: Ankara, Konya, Kayseri.

Ancohuma, szczyt w → Andach, w Boliwii, jeden z dwóch szczytów masywu Cordillera Real o wysokości 6427 m n.p.m. – trzeci co do wysokości w kraju. Drugim szczytem Cordillera Real jest Illampu (6368 m n.p.m.). Okresowo – do 2002 r. – Ancohumie przypisywano 7014 m n.p.m., co wynikało z błędów przy ówczesnych pomiarach satelitarnych, zweryfikowanych przez amerykańską wyprawę, która potwierdziła dane uzyskane przez ekspedycję niemiecko-austriacką w 1928 r. Najwyższym szczytem → Boliwii jest Sajama (6520 m n.p.m.).

Ancylusowe, Jezioro, jezioro słodkowodne, istniejące na obszarze dzisiejszego → Bałtyku w mezoholocenie, w fazie boreału, w okresie od ok. 9500–8000 lat temu (wg dat kalibrowanych). Granice jeziora były nieco inne niż obecnego Bałtyku, np. obejmowało otoczenie Zatoki Botnickiej, okolice dzisiejszych jezior → Ładoga i → Onega oraz Wener i Wetter w Szwecji. Odciecie połączenia z Oceanem Atlantyckim wcześniejszego morza wynikało z podnoszenia się → Skandynawii, w tym Cieśnin Duńskich, jako reakcji na zanik ostatniego lądolodu skandynawskiego (złodowacenie wisły albo Weichselian) zwanej ruchem glaciizostatycznym. Nazwa pochodzi od ślimaka słodkowodnego *Ancylus fluviatilis* (przytulik strumieniowy).

Andaluzja, kraina historyczna i region autonomiczny w południowej Hiszpanii, nad → Morzem Śródziemnym i Oceanem Atlantyckim. Sięga do Portugalii. Stolica: → Sewilla, pow. 87 tys. km², 7,4 mln mieszkańców (2001). Krajobrazowo region jest bardzo zróżnicowany: od wysokich → Góry Betyckich z masywem Sierra Nevada (Mulhacén; 3478 m n.p.m.) po tereny nizinne Niziny Andaluzyjskiej. Ośią obszaru jest rzeka → Gwadalkiwir. Roślinność układu się piętro: do 600 m n.p.m. występują wiecznie zielone, twarde liście lasy dębowe z wtórnymi zaroślami typu makii, przy czym na Nizinie Andaluzyjskiej – rośliny użytkowe wprowadzone przez człowieka; do ok. 1500 m n.p.m. – lasy dębowe, wyżej lasy iglaste, powyżej 2100 m n.p.m. występuje roślinność wysokogórska z kolczastymi krzewinkami poduszkowatymi. Granica wiecznego śniegu znajduje się na wysokości 2500 m n.p.m. Gospodarka ma charakter przemysłowo-rolniczy. Turystyka – głównie na wybrzeżu (Costa del Sol).

Andaluzyjska, Nizina, nizina w Hiszpanii, w → Andaluzji, między górami Sierra Morena, Betyckimi i Zatoką Kadyksu, w dorzeczu Gwadalkiwir. Pow. ok. 36 tys. km². Nizina leży na średniej wysokości ok. 100 m n.p.m., zbudowana jest głównie z aluwii rzeki Gwadalkiwir i jej dopływów. Rzeka tworzy rozległą zabagnioną deltę z unikatowymi cechami biosfery, chronionymi w Parku Narodowym Doñana. Dobrze rozwinięte rolnictwo: zbiór korka, uprawa oliwek, bawełny, winorośli.

Andamańskie, Morze, morze → Oceanu Indyjskiego między → Półwyspem Indochińskim, Andamanami, Nikobarami i Sumatrą. Pow. 602 tys. km², zasolenie 2,0–3,3%, głębokość do 4507 m w Rowie Andamańskim. Uchodzą do niego rzeki: Irawadi, Saluin. Główne porty: Rangun, Penang, Mulmejn.

Andamany i Nikobary, dwa archipelagi, terytorium związkowe Indii w północnej części Oceanu Indyjskiego, między → Zatoką Bengalską a → Morzem Andamańskim. Pow. 8 tys. km², ok. 380 tys. mieszkańców (2012). Jedyne miasto Port Blair. Wyspy są górzyste, zalesione. Uprawia się palmy kokosowe i areka. 26 grudnia 2004 r. wybrzeża zostały zniszczone przez fale tsunami. Ponad 2 tys. osób straciło życie, a kilkadziesiąt tysięcy osób dach nad głową.

▲ Ancohuma i masyw Cordillera Real; widok z jeziora Titicaca

Jezioro Ancylusowe

Lokalizacja Andory na kuli ziemskiej

Flaga Andory

Andora – mapa poglądowa

Krajobraz Andory; El Pas de la Casa

andezyt, skała wulkaniczna, złożona głównie z plagioklazów, amfiboli i piroksenów; zwykle szara. Powstaje w → strefach subdukcji. W Polsce występuje w Pieninach, w strefie wulkanizmu neogeńskiego. Materiał stosowany w budownictwie, w tym w budownictwie drogowym.

andezytowa, linia, linia biegnąca w strefie → subdukcji, oddzielająca obszar wewnętrzny z tzw. wulkanizmem bazaltowym od pasa wulkanizmu andezytowego.

Andhra Pradeś, stan w południowych Indiach, nad → Zatoką Bengalską; pow. 160 tys. km², 50 mln mieszkańców (2011). Zajmuje część → Wyżyny Dekan. Obszar jest odwadniany przez rzeki Godawari, Citravathi i Krishna. Tymczasową stolicą jest → Hajdarabad. Główne języki: telugu (85%), urdu (8%), hindi (3%) i tamilski (11%).

Andora, państwo w południowo-zachodniej Europie, w → Pirenejach, między Francją i Hiszpanią, w dolinie rzeki Valira i w dolinach jej dopływów. Monarchia konstytucyjna: księstwo, głową państwa są dwaj współksiężęta: prezydent Francji i biskup z Seo de Urgel (miasto w Hiszpanii). Władzę ustawodawczą sprawuje jednoizbowy parlament z wyborów powszechnych. Pow. 468 km², 66 tys. mieszkańców (2000), język urzędowy: kataloński. Stolica: → Andora. Administracyjnie kraj dzieli się na siedem gmin. Panuje klimat górski strefy podzwrotnikowej. Główna roślinność: lasy i łąki wysokogórskie. Najważniejszą gałęzią gospodarki jest turystyka (90% produktu narodowego, 10 mln turystów rocznie).

Andringitra, góry w południowej części → Madagaskaru. Najwyższy szczyt Boby (2658 m n.p.m.). Góry zbudowane głównie z granitów, silnie rozczłonkowane erozyjnie.

Andros, wyspa w Grecji, na → Morzu Egejskim, należąca do Archipelagu → Cykladów. Pow. 383 km², 9 tys. mieszkańców. Głównym ośrodkiem jest Andros Town. Teren wyspy jest górzysty, przeważają lasy. Uprawia się ananasy, a ludność żyje także z rybactwa i turystyki.

Andrychów, miasto w woj. małopolskim, u podnóża → Beskidu Małego, nad dopływem Skawy – Wieprzówką. 22 tys. mieszkańców (2002), prawa miejskie od 1767 r. Atrakcje turystyczne: muzeum tkactwa, pałac z XIX w., kościół i drewniany dom

z XVIII w. Tradycje przemysłu lekkiego. Obecnie główne źródło dochodów to przemysł elektromaszynowy i ceramika budowlana.

Andy (Los Andes), część alpejskiego systemu górskiego w Ameryce Południowej, ciągnie się wzdłuż Oceanu Spokojnego od Morza Karaibskiego po → Ziemie Ognistą przez terytoria Wenezueli, Kolumbii, Ekwadoru, Peru, Boliwii, Chile i Argentyny. Długość ok. 9000 km, szerokość 200–800 km, najwyższy szczyt → Aconcagua (6960 m n.p.m.); dzielą się na Północne (do 12°S), Środkowe (12–29°S) i Południowe (od 29°S do Ziemi Ognistej). Tworzą kilka równoległych grzbietów, rozciętych bardzo głębokimi dolinami i kotlinami śródgóorskimi. Niemal całe Andy cechuje surowy, chłodny klimat górski z dobrze wykształconą piętrowością niemal niezależnie od różnych stref klimatycznych (od klimatów równikowych po podbiegunowe). W budowie geologicznej duży udział skał krystalicznych prekambryjskich, skały osadowe paleozoiczne, mezozoiczne i kenozoiczne, poprzercinane licznymi intruzjami. Obszar aktywny sejsmicznie i wulkanicznie – liczne czynne wulkany (Tolima, Antisana, Cotopaxi, Misti).

Andy Patagońskie, południowa część Andów w Argentynie i Chile. Długość ok. 2000 km, najwyższy szczyt San Valintín (4058 m n.p.m.); wulkany, liczne lodowce, jeziora polodowcowe i tektoniczno-polodowcowe.

anekumena, obszary niezamieszkane i niewykorzystywane gospodarczo na kuli ziemskiej. Obejmuje morza, pustynie, obszary wysokogórskie i wokółbiegunowe. Przeciwiństwo → ekumeny.

Aneto (Pico de Aneto), najwyższy szczyt → Pirenejów (3404 m n.p.m.), na terenie Hiszpanii, w masywie Maladeta.

Angara, rzeka w Rosji, prawy dopływ Jeniseju, długość 1779 km, pow. dorzecza 1 mln km². Wypływa z jeziora → Bajkał. Przy jej nurcie zbudowano zbiorniki i wielkie elektrownie wodne: Irkucką, Bracką, Usl-Ilimską. Główne miasto Irkuck.

Angel, Salto, najwyższy wodospad na Ziemi (1054 m), na rzece Churún, w dorzeczu Caroní, w Wenezueli, na → Wyżynie Gujańskiej. Odkryty przez amerykańskiego lotnika J. Angela.

Ångerman, rzeka w Szwecji, długość 450 km, wypływa z → Gór Skandynawskich na terenie Norwegii, uchodzi do Zatoki Botnickiej. Wykorzystywana w energetyce wodnej i spławie drewna. Atrakcje turystyczne: wodospady.

Angielski, Kanał → La Manche.

▲
Andy Patagońskie – szczyt Cerro Torre
w Parku Narodowym Los Glaciares

Angielska, Nizina, obszar nizinny w południowo-wschodniej części Wielkiej Brytanii, na południowy wschód od Gór Pennińskich, nad → Morzem Północnym. Główne rzeki: Tamiza, Ouse, Trent, Soar. Obszar o dużej gęstości zaludnienia i sieci miejskiej. Główne miasta: Londyn, Coventry, Birmingham, Cambridge, Leicester, Norwich, Nottingham.

Najwyższy wodospad
na Ziemi – Salto Angel
▼

Lokalizacja Angoli na kuli ziemskiej

Flaga Angoli

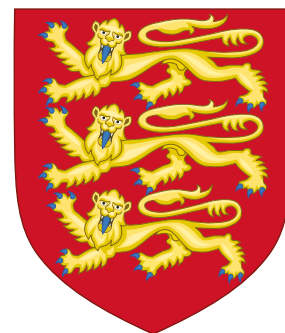
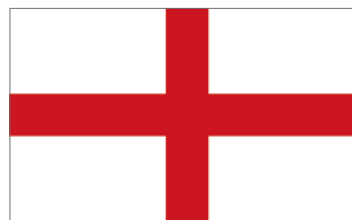

Angola – mapa poglądowa

Anglia (England), największa i najsilniejsza gospodarczo część Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej. Pow. 130 tys. km², 53 mln mieszkańców (2011), gęstość zaludnienia 407 os./km². Stolica: Londyn. Anglia administracyjnie dzieli się na 10 regionów. Obszar częściowo nizinny (Nizina Angielska), częściowo wyżynny (Chiltern Hills, Wyżyna Wschodnioangielska). Nazwa Anglia niekiedy jest używana w sensie potocznym na określenie całego państwa → Wielkiej Brytanii.

Angola, państwo w południowo-zachodniej Afryce, nad Oceanem Atlantyckim. Pow. 1247 tys. km², w tym Kabinda (półenklawa Angoli na północ od ujścia rzeki Kongo, ok. 7 tys. km²), ludność 21,5 mln (2013), stolica: → Luanda, język urzędowy: portugalski, waluta: kwanza. Angola administracyjnie dzieli się na 18 prowincji. W rzeźbie terenu dominują płaskowyże (głównie wyżyna Bijé), wzdłuż wybrzeża ciągnie się pas niziny nadmorskiej. Klimat podrównikowy, na północy wilgotny, w części środkowej i południowej – suchy. Wybrzeże pod wpływem klimatu wilgotnego, o małych opadach, z częstymi mgłami wskutek oddziaływania zimnego → Prądu Benguelskiego. Gęsta sieć rzeczna, przy czym na południowym zachodzie rzeki okresowe. Na większości terenu lasy sawannowe, zrzucające liście w porze suchej, w części północno-zachodniej

▲ ►
Flaga i herb Anglii

wiecznie zielone lasy równikowe; na nizinie nadbrzeżnej roślinność półpustynna i pustynna. Liczne parki narodowe. Ludność: głównie plemiona Bantu. Podstawą gospodarki jest rolnictwo.

Angolski, Basen, basen oceaniczny, część dna Oceanu Atlantyckiego na zachód i południe od Afryki; głębokość do 6260 m. Dominują równiny → abisalne, na przedłużeniu rzeki → Kongo głęboki kanion. Góry podmorskie pochodzenia wulkanicznego.

Aniuj, Wielki i Mały, rzeki w azjatyckiej części Rosji, na Syberii, w Jakucji i Czukockim Okręgu Autonomicznym. Tworzą łącznie dorzecze o pow. 107 km². W dorzeczu ponad 7 tys. jezior o łącznej pow. 705 km². Rzeki wypływają na Płaskowyżu Anadyrskim, płyną w kierunku północnym (Wielki Aniuj, 683 km) i północno-zachodnim (Mały Aniuj, 718 km). Mały Aniuj łączy się z Wielkim, tworząc 8-kilometrowy Aniuj do ujścia do → Kołymy o średnim rocznym przepływie 650 m³/s. W dolnych odcinkach rzeki są żeglowne latem. Zamarzają nawet na dziewięć miesięcy w roku. Obfitują w ryby.

Aniza (niem. Enns), rzeka w Austrii, prawy dopływ → Dunaju o długość 254 km. Pow. dorzecza 6 tys. km². Wypływa w → Niskich Taurach w masywie Radstädter Tauern, płynie między Alpami Salzburskimi a Niskimi Taurami. Przepływając przez Alpy Ennstalskie (część Północnych Alp Wapiennych), tworzy malowniczy przełom Gesäuse – głęboki do 1500 m (od 2002 Park Narodowy Gesäuse). Dalej przepływa przez Północne Przedgórze Alp i uchodzi do Dunaju w miejscowości Mauthausen koło Enns. Większe dopływy: Steyr (lewy), Salza (prawy). Aniza przepływa m.in. przez miasta Radstadt, Schladming, Gröbming, Liezen, Selzthal, Admont, Ternberg, Garsten, Steyr.

Ankara (do 1930 Angora), stolica Turcji. Ok. 3,8 mln mieszkańców (2010). Leży w środkowej Turcji na → Wyżynie Anatolijskiej, nad rzeką Enguri (dopływ rzeki Sakarya). W starożytności była stolicą Frygii, od 25 r. n.e. stolicą Galacji – rzymskiej prowincji. Od XII w. w Sultanacie Seldżuków Konya (Ikonium), od 1361 r. w imperium osmańskim; od 1919 r. sie-

dziba rządu Atatürka; od 1923 r. stolica Turcji po przeniesieniu ze Stambułu. Klimat miasta suchy, kontynentalny ze śnieżną zimą i gorącym latem, opady głównie wiosną i jesienią. Ośrodek przemysłowy i akademicki, liczne zabytki i muzea: rzymskie (świątynia bogini Romy i cesarza Augusta, łaźnie rzymskie, bizantyńska cytadela, kolumna Juliana z III w.), meczety seldżuckie i osmańskie (XIII-XVIII w.); Muzeum Starożytnych Cywilizacji, Mauzoleum i Muzeum Atatürka, Muzeum Cywilizacji Anatolijskich. W obrębie miasta słynne parki. W przeszłości słynęło z hodowli zwierząt o białej sierści (kozy angora, koty angora, króliki angora).

Ankaratra, wygasły wulkaniczny maszyn górski w środkowym → Madagaskarze, ok. 50 km na południowy zachód od stolicy → Antananarywy, między miastami Arivonimamo, Antsirabe i Betafo. Najwyższy szczyt Tsiafajovona (2642 m n.p.m.). Masyw zbudowany głównie z trachitów, trachybazaltów, andezytów i tefry, tworzących kopuły wulkaniczne. Skały wulkaniczne ciągną się na długości ok. 100 km. Bardzo silne erupcje w okresie od miocenu do późnego plejstocenu (ostatnie przed ponad 10 tys. lat temu). Śladem wygasłej działalności wulkanicznej są gorące źródła w pobliżu Antsirabe i Ranomafana.

Annamskie, Góry (wiet. Dãy Trường Sơn), góry we wschodniej części → Półwyspu Indochińskiego, w Wietnamie i Laosie, między → Morzem Południowochińskim i nizinami nadbrzeżnymi Wietnamu na wschodzie a Niziną Mekongu na zachodzie. Długość ok. 1200 km, najwyższe szczyty: Phou Bia 2820 m n.p.m. (w Laosie), Ngoc Linh 2598 m n.p.m. (w Wietnamie). Zbudowane z prekambryjskich skał krystalicznych i mezozoicznych skał osadowych, głównie węglanowych oraz czwartorzędowych skał wylewnych (bazaltów). Liczne formy krasowe. Roślinność: lasy równikowe i monsunowe w niższych partiach, lasy mieszane – w wyższych partiach gór.

Annapurna, święta góra Nepalczyków, najwyższy szczyt masywu Annapurna w → Himalajach, w Nepalu, na północny zachód od Katmandu, o wysokości 8091 m n.p.m. (10. ośmiotysięcznik pod względem wysokości). W masywie znajduje się 13 szczytów przekraczających 7000 m n.p.m. i 16 przekraczających 6000 m n.p.m. Sąsiaduje z doliną rzeki Kali Gandaki, która oddziela masyw od szczytu → Dhaulagiri. W 1950 r. zdobyty przez wyprawę francuską jako pierwszy ośmiotysięcznik, w 1987 r. zdobyty po raz pierwszy zimą przez wyprawę polską (A. Hajzer, J. Kukuczka); w 1981 r. wytyczenie nowego wejścia: Drogi Jana Pawła II przez wyprawę polską (M. Berbeka, B. Probulski). Wejście na szczyt uznawane za skrajnie niebezpieczne – śmiertelność wśród alpinistów ok. 40%. W niższych partiach ma-

▲
Annapurna

sywu lasy iglaste, wyżej wieczne śniegi i lodowce. Obszar otaczający Annapurnę (Annapurna Conservation Area Project) jest uczęszczanym regionem trekkingowym – skupia większą część ruchu turystycznego w Nepalu.

Annecy, miasto i gmina w Alpach Sabaudzkich, we Francji, w departamencie Górna Sabaudia, nad jeziorem d'Annecy. Ok. 50 tys. mieszkańców (2008). W XVI w. miasto było ważnym ośrodkiem kontrreformacji – z powodu opanowania Genewy przez zwolenników Jana Kalwina przeniesiono tu biskupstwo. Liczne zabytki; ośrodek turystyczny.

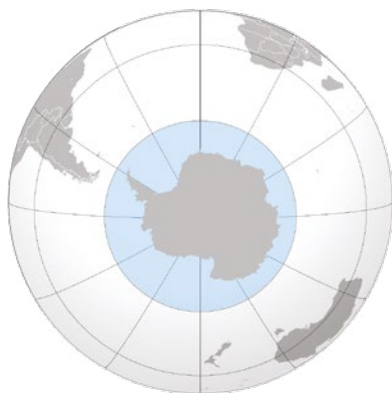
▲
Zabytki Annecy

Annopol, miasto w woj. lubelskim, w powiecie kraśnickim, nad → Wisłą; 2,7 tys. mieszkańców (2008). Prawa miejskie w latach 1761–1870 i od 1996 r. Ośrodek usługowo-przemysłowy. Bogactwa naturalne: złoża ziemi okrzemkowej, bentonitu i fosforytów (eksploatacja do 1970). W mieście znajduje się most na drodze krajowej nr 74 przez Wisłę. Atrakcje turystyczne: drewniany kościół z XVIII w., gorzelnia, mur kamienny z bramą, spichlerz, park krajobrazowy. W pobliżu rezerwat przyrody Wisła pod Zawichostem.

anomalia, odchylenie wartości danego parametru od przeciętnej wartości dla danego obszaru lub miejsca. Anomalie mogą dotyczyć różnych zjawisk i procesów.

Zabytkowy drewniany kościół
św. św. Joachima i Anny w Annopolu

Ocean Antarktyczny

anomalia klimatyczna, odchylenie przeciętnych wartości poszczególnych elementów meteorologicznych dla danego okresu (roku, miesiąca, dnia) w porównaniu z odpowiednimi wartościami w wieloleciu (norma klimatyczna). Także różnica między przeciętnymi wartościami poszczególnych elementów meteorologicznych w danym miejscu w porównaniu z odpowiednimi wartościami np. dla danej szerokości geograficznej.

anomalia magnetyczna, odstępstwo pola magnetycznego od średnich wartości dla regionu (anomalie regionalne) lub dla niewielkiego obszaru (anomalie lokalne).

Pingwiny na Półwyspie Antarktycznym

Antananarywa (malg. Antananarivo, dawniej Tananariwa, potocznie Tana), miasto i stolica Madagaskaru, ok. 1,8 mln mieszkańców, pow. 88 km². Istnieje od 1625 r. W XVIII i XIX w. stolica państwa Merina. W 1895 r. zajęta przez Francuzów. Wskutek szybkiej urbanizacji miasto obecnie rozrasta się wraz z okolicznymi miejscowościami, co wytworzyło już obszar metropolitalny pomiędzy Ambohimanarą i Ankadimbahoaką, zamieszkały przez ponad 3 mln osób (2012). Miasto położone jest w centralnej, wyżynnej części kraju, na wysokości ok. 1300–1400 m n.p.m., nad rzeką Ikopa. Klimat umiarkowany. Centrum administracyjne, gospodarcze (przemysł lekki, spożywczy, elektromaszynowy, drzewno-papierniczy; w pobliżu wydobywanie surowców – głównie rud metali i ropy naftowej), komunikacyjne (węzeł komunikacyjny, port lotniczy), akademickie i turystyczne kraju. Na terenie miasta szereg zabytków. Atrakcje turystyczne: twierdza z XVII w., pałac z XIX w., katedry: katolicka i anglikańska; wiele budynków z epoki kolonialnej; muzea; jezioro zaporowe Anosy; bazar Zoma.

Pałac w Antananarywie

Antarktyczny, Ocean (Ocean Południowy, Południowy Ocean Lodowaty), wyróżniana często część oceaniczna → Antarktyki o pow. ok. 20,3 mln km². Za granicę północną przyjmuje się równoleżnik 60°S, w pobliżu którego oscyluje strefa konwergencji antarktycznej (między 47 a 62°S), od strony południowej granicą jest linia brzegowa Antarktydy o długości ok. 18 tys. km. Objętość wody szacowana jest na ok. 72 mln km³, głębokość średnia 4000–5000 m, największa głębokość znajduje się w Rowie Sandwich Południowego (7235 m). W strefie szelfu wokół antarktycznego głębokość wody przekracza średnio 500 m, co jest wartością większą od wszystkich innych kontynentów. Temperatura wody podlega niewielkim wahaniom – od -2° do 10°C. Wiatry są tu wyjątkowo silne i częste, szczególnie w pasie w pobliżu koła biegunowego.

Antarktyczny Półwysp (Ziemia Grahama, Półwysp Palmera), górzysty półwysp → Antarktydy Zachodniej, między morzami Bellingshausena i Weddella, na południe od Ameryki Południowej, o długości 1300 km. Jego zakończenie, przylądek Prime Head na drugorzędnym półwyspie Trinity, jest najdalej wysuniętym na północ punktem Antarktydy (63°13'). Łańcuch górski na półwyspie uważany jest z geologicznego punktu widzenia za przedłużenie Andów. Najwyższy szczyt Góra G. Jacksona (4191 m n.p.m.). Równolegle do gór na półwyspie biegną archipelagi wysp (m.in. Południowe Szetlandy, Wyspy Palmera). Część południowa półwyspu ma charakter bardziej wyżynny (Ziemia Palmera). W części północnej półwyspu ze względu na mniej surowy klimat funkcjonują liczne stacje naukowo-badawcze.

Antarktyczny Prąd Okołobiegunowy, zimny prąd w Antarktyce płynący z zachodu na wschód, największy na kuli ziemskiej pod względem masy niesionej wody. Szerokość 1000–1500 km, prędkość 0,6–1,1 km/h. Jego powierzchniowa część jest nazywana Dryfem Zachodnim lub Prądem Wiatrów Zachodnich. Między Antarktycznym Prądem Okołobiegunowym a brzegami Antarktydy płynie przeciwnie skierowany, lecz także zimny Antarktyczny Prąd Wsteczny zwany Prądem Wiatrów Wschodnich.

Antarktyka, część świata na obszarze okołobiegunowym, polarnym i subpolarnym półkuli południowej obejmująca kontynent → Antarktydy oraz oblewające go morza, należące do trzech oceanów: Spokojnego, Atlantyckiego i Indyjskiego. Wody te są ograniczone linią konwergencji antarktycznej, która stanowi granicę zimnych powierzchniowych wód południowych antarktycznych z cieplejszymi wodami północnymi subantarktycznymi pomiędzy 48° a 61°S. Często w strefie zewnętrznej kontynentu wydzielany jest Ocean Południowy. W Antarktyce

wyróżnia się klimat polarny wewnątrz kontynentu i klimat subpolarny nad otaczającymi morzami Oceanu Południowego. Do Antarktyki należą archipelagi → Falklandy, Szetlandy Południowe, Sandwich Południowy oraz Orkady Południowe, a także liczne pojedyncze wyspy (np. Georgia Południowa, Kerguelena, Wyspa Crozeta) o łącznej pow. 52,5 tys. km². Antarktyka była najpóźniej poznana częścią świata – po raz pierwszy koło polarne przekroczył James Cook w wyprawach w latach 1772–1775. Wybrzeże Antarktydy zobaczył po raz pierwszy Fabian Bellingshausen w 1820 r. Nie ma rdzennych i stałych mieszkańców. Działalność człowieka obejmuje badania naukowe, połowy morskie i – rosnącą na znaczeniu – turystykę.

Antigua i Barbuda, państwo w Ameryce Środkowej, na Morzu Karaibskim, obejmujące trzy wyspy, stanowiące część Archipelagu → Wysp Podwietrznych. Dwie z nich są zamieszkane: Antigua (98% ludności) i Barbuda, Redonda jest bezludna. Pow. 442 km², 90 tys. ludności (2013), stolica: Saint John's. Język: angielski. Waluta: dolar wschodniokaraibski. Administracyjnie kraj dzieli się na sześć parafii. Ustrój: monarchia konstytucyjna – członek brytyjskiej Wspólnoty Narodów. Głową państwa jest królowa brytyjska, władzę wykonawczą sprawuje rząd odpowiedzialny przed Izbą Reprezentantów – na jego czele stoi gubernator generalny. Państwo niepodległe od 1981 r. Wyspy są pochodzenia wulkanicznego (fundament) i koralowego (część górna). Rzeźba mało urozmaicona – najwyższy punkt sięga 38 m n.p.m. Wulkanizm nie jest czynny od ok. 20 mln lat (górny oligocen). Klimat podrównikowy, wilgotny z jedną porą suchą od marca do czerwca. Latem wyspy na szlaku cyklonów tropikalnych. Roślinność naturalna w postaci wilgotnych lasów równinowych znacznie zniszczona, zachowana głównie w rezerwacie przyrody. Rzeki nieliczne, okresowe, brak cieków stałych. Podstawą gospodarki jest turystyka i różne usługi, uprawa trzciny cukrowej, tytoniu, bawełny, batatów, owoców cytrusowych i rybołówstwo.

Antisana, czynny wulkan w → Andach o charakterze stratowulkanu z kalderą, w Kordylierze Środkowej na terenie północnego Ekwadoru, ok. 50 km na południowy wschód od Quito, na terenie Rezerwatu Ekologicznego Antisana, o wysokości 5704 m n.p.m. (wg innych danych 5753 m n.p.m.), od 4900 m n.p.m. pokryty wiecznymi śniegami i lodowcami. Czwarty pod względem wysokości w Ekwadorze. Główne typy skał: andezyty i dacyty. Okolice wulkanu dość gęsto zaludnione – w promieniu 30 km mieszka 56 tys. osób. Ostatnia erupcja 1801–1802; zdobyty w 1880 r. przez wyprawę Edwarda Whympera. Uznawany za jeden z trudniejszych szczytów wspinaczkowych w Ekwadorze.

Antofalla, masyw wulkaniczny o charakterze stratowulkanu w Andach Środkowych, w północno-zachodniej Argentynie, na płaskowyżu → Puna de Atacama, w północnej części prowincji Catamarca, w sąsiedztwie rozległej równiny typu playa – Salar de Antofalla. Wysokość 6440 m n.p.m. (wg innych danych 6100 m n.p.m.). Drugi pod względem wysokości czynny wulkan na Ziemi. Zajmuje 2,1 tys. km², a średnica osiąga 35 km. Główny stożek Conito de Antofalla otaczają stożki pasożytnicze (Cerro Bayo-Cerro Onas, Cerro de la Aguada, Cerro Cajeros, Cerro Lila, Cerro Patos i Cerro Onas), z których najwyższy osiąga 5700 m n.p.m. Czas ostatniej erupcji nie został ustalony. Część najwyższa pokryta przez wieczne śniegi i lodowce, które utrzymują się przez cały czwartorzęd. Linia wiecznego śniegu mimo suchego klimatu występuje na wysokości 5750 m n.p.m. Na stokach wulkanu występują ruiny budowli Inków.

Antrim, wyżyna w Irlandii Północnej, w Wielkiej Brytanii, nad Kanałem Północnym, o pow. ok. 3 tys. km². Zbudowana ze skał osadowych, głównie wapieni i kredy, przykrytych pokrywami lawowymi w postaci bazaltów. Stanowi przedłużenie masywów kaledońskich południowej → Szkocji. Najwyższe wzniesienie Trostan (554 m n.p.m.). Płaskowyż opada stromymi klifami, w obrębie których odsłaniają się słupy bazaltowe, niszczone przez abrazję morską. Pośród nich Droga Olbrzymów (Giant's Causeway) – obiekt znajdujący się na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO. Klimat umiarkowany ciepły, wybitnie morski. W południowej części wyżyny jezioro Neagh (Loch Neathach) – największe na wyspach brytyjskich (396 km²). Dominuje roślinność torfowiskowa i wrzosowiska. Gospodarka obszaru opiera się na hodowli bydła i owiec oraz turystyce.

▲
Lokalizacja Antigui i Barbudy na kuli ziemskiej

▼
Flaga Antigui i Barbudy

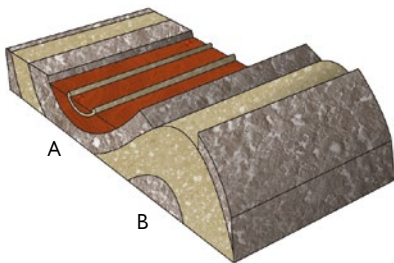
▼
Antrim – Droga Olbrzymów

Krajobraz AntyAtlasu między miastami Tafraout i Tiznit

Synklina (A) i antyklina (B)

Główny rynek w Antwerpii

antropogeniczne, formy, formy rzeźby terenu powstałe w wyniku działalności człowieka, np. wykopy, terasy rolne, hałdy, wały przeciwpowodziowe. Może to być działalność zamierzona lub niezamierzona, bezpośrednia i pośrednia. Znaczące przekształcenia rzeźby powstawały już w neolicie na początku holocenu na Bliskim Wschodzie w wyniku tzw. neolitycznej rewolucji rolniczej. Ich liczba i wielkość wzrastają wraz z postępem cywilizacji.

antropogeniczne, gleby, gleby utworzone lub głęboko przekształcone przez człowieka w procesie intensywnej działalności gospodarczej. Pośród nich wyróżnia się gleby kulturoziemne (hortisole, rigosole, plaggosole, anthrosole), industrioziemne (inicjalne, próchniczne, chemiczne), urbizioziemne albo urbisole (inicjalne, próchniczne, przekształcone chemicznie oraz uszczelnione lub przykryte) oraz gleby słone i zasolone (zasolone sodowe i sodowe). Gleby te charakteryzują się zróżnicowaną miąższością profilu glebowego, niekiedy brakiem niektórych poziomów genetycznych lub występowaniem poziomów, które wytworzył człowiek.

antropogeografia (ang. *human geography*), geografia człowieka, dział geografii utożsamiany z geografą społeczno-ekonomiczną.

Antwerpia (nider. Antwerpen, fr. Anvers), miasto w północnej Belgii, na Nizinie Flandryjskiej, nad Skaldą, ok. 90 km od → Morza Północnego. Ok. 511 tys. mieszkańców (1200 tys. z obszarem metropolitalnym, 2014). Jeden z największych i najnowocześniejszych portów morskich na świecie (drugie miejsce

w Europie po Rotterdamie w przeładunkach), mimo położenia nad rzeką dostępny dla statków morskich o znacznym tonażu (do 150 tys. t nośności). Ośrodek przemysłu rafineryjnego, chemicznego i środków transportu (przemysł okrętowy i samochodowy), a także ośrodek finansowy (giełda, ok. 40 banków), naukowy i kulturalny. Największy na świecie ośrodek szlifierstwa diamentów. W 2011 r. miasto otrzymało tytuł Europejskiej Stolicy Młodzieży.

AntyAtlas (arab. Al-Atlas as-Saghīr), pasmo górskie w południowo-zachodnim Maroku, na południe od → Atlasu Wysokiego, należące do hercynidów, o strukturze zrębowej. Zbudowane ze skał krystalicznych prekambryjskich, głównie metamorficznych, oraz osadowych skał paleozoicznych. Skały te były kilkakrotnie deformowane w proterozoiku i paleozoiku, wydźwignięte w orogenezie alpejskiej. Najwyższy szczyt Imkut (2531 m n.p.m.). Region tradycyjnie berberyjski, słabo zaludniony. Głównym ośrodkiem osadniczym Berberów jest miasto Tafraout (ok. 5 tys. mieszkańców) w prowincji Tiznit.

antycyklon, układ cyrkulacji powietrza, charakterystyczny dla wyżów atmosferycznych. Na półkuli północnej układ ten jest zgodny z ruchem wskazówek zegara, na półkuli południowej – przeciwny. W zasięgu antycyklonu zwykle jest słabe zachmurzenie lub pogoda bezchmurna.

antyklina, siodło, fałd, którego jądro jest zbudowane ze skał starszych niż skrzydła, zwykle zwrócona częścią wypukłą ku górze. Linie proste normalne w stosunku do płaszczyzn warstw skalnych tworzą w antyklinie wiązkę rozbieżną. Przeciwieństwo synkliny.

antyklinorium, rozległy zespół fałdów, wypiętrzony względem skał otaczających. Przeciwieństwo → synklinorium.

Antyle (hiszp. Antillas, ang., fr. Antilles, niderl. Antillen), wyspy w Ameryce Środkowej tworzące łukowaty archipelag o długości ok. 4500 km od półwyspu → Jukatan w Meksyku do wybrzeży Wenezueli. Oddzielają → Morze Karaibskie od → Zatoki Meksykańskiej i otwartego Oceanu Atlantyckiego. Dzielą się na Wielkie Antyle, w obrębie bloku kontynentalnego, i Małe Antyle, zajmujące wyspy pochodzenia wulkanicznego i koralowego. Łączna pow. 221 tys. km², ok. 40 mln mieszkańców (2009). Archipelag został odkryty przez Krzysztofa Kolumba podczas wyprawy w latach 1492–1504, później kolonizowany przez kilka państw: Hiszpanię, Anglię, Holandię, Francję i Danię. Jako pierwsze uzyskały niepodległość Haiti, Dominikana (1801–1804) i Kuba (1902). Obecnie istnieje tu 13 państw i dziewięć terytoriów zależnych.

Antyle Holenderskie (nid. Nederlandse Antillen, papiamentu Antia Hulandes), część Archipelagu → Małych Antyli, terytorium autonomiczne Holandii w Ameryce Środkowej do 2010 r., obecnie pojęcie tylko historyczne. Pow. 800 km², 305 tys. mieszkańców (głównie Murzyni i Mulaci; 2010), stolica: Willemstad. Język urzędowy: holenderski, choć w użyciu jest język papiamentu, który stanowi mieszaninę hiszpańskiego, portugalskiego, angielskiego, niderlandzkiego i języków afrykańskich. Wyspy odkryte częściowo przez Krzysztofa Kolumba w 1493 r., częściowo przez Alonso de Hojedę w 1499 r. Kolonizowane przez Holendrów i Francuzów. W 1949 r. wyspy utworzyły połączone terytorium zależne Antyli Holenderskich, w 1954 r. uzyskały status kraju autonomicznego w składzie Królestwa Niderlandów. W 1986 r. odłączyła się Aruba, przekształcając się w samodzielną jednostkę Królestwa Niderlandów. Po różnych zmianach politycznych i referendum Antyle Holenderskie przestały istnieć 10 października 2010 r., przyjmując status samorządnego kraju członkowskiego Królestwa Niderlandów. Gospodarka opiera się m.in. na przeróbce ropy naftowej z Wenezueli, turystyce, handlu. Dotkliwy niegdyś brak słodkiej wody został opanowany po wybudowaniu największych na świecie odsalarni wody morskiej.

Antyliban (arab. Jibāl Lubnan ash-Sharqiyah), pasmo górskie na granicy Syrii, Izraela i Libanu o długości ok. 150 km. Najwyższy szczyt Hermon (2814 m n.p.m.). W budowie geologicznej dominują skały węglanowe jurajskie i kredowe oraz skały wulkaniczne kenozoiczne. Góry wykazują znaczną asymetrię – stoki zachodnie, opadające do doliny Bekaa, są dość strome, stoki wschodnie znacznie łagodniejsze i sterasowane. Stoki zachodnie porasta także lepiej rozwinięta roślinność (las dębowe, makia, lasy jałowcowe) niż na stokach wschodnich (półpustynne). Na wychodniach skał wapiennych rozwija się rzeźba krasowa. W jednej z dolin po stronie wschodniej leży → Damaszek. Przez pasmo przebiega linia kolejowa i droga samochodowa Damaszek-Bejrut.

antypasat, element komórki cyrkulacyjnej Hadleya; umiarkowanie ciepły wiatr południowo-zachodni i zachodni na półkuli północnej lub północno-zachodni i zachodni na półkuli południowej, wiejący w obrębie troposfery w strefie międzyzwrotnikowej na wysokości 2000–3000 m od strony równika w kierunku zwrotników, gdzie opada. Od okolic zwrotników (ok. 35°N i 35°S) powietrze to wraca w kierunku równika jako → pasat. Na odchylenia antypasatów od kierunku N-S ma wpływ → siła Coriolisa.

antypody, przeciwległe punkty lub obszary na kuli ziemskiej po przeciwnych stronach jej średnicy, np. antypodalnie położone są Ocean Arktyczny i Antark-

tyda. W potocznym użyciu obszar półkuli południowej. Termin wprowadzony przez Plutarcha z Aten (ur. 50, zm. 125 r. n.e.).

Anzob, przełęcz w Górach Hisarskich, w zachodnim Tadżykistanie. Wysokość 3372 m n.p.m. Przebiega tam droga Taszkent-Duszanbe, do czasu budowy tunelu Anzob nieprzejezdna od grudnia do czerwca z powodu zasp śnieżnych i lawin. Tunel został uruchomiony w 2006 r., lecz z licznymi wadami, dlatego często jest zamykany i uchodzi za niebezpieczny.

Apenin Abruzyjski (wł. Appennino Abruzzese; Abruzzo), najwyższe pasmo górskie → Apeninów we Włoszech, w Apeninach Środkowych. Najwyższy szczyt pasma i zarazem całego łańcucha Apeninów – Corno Grande (dosł. Wielki Róg; Monto Corne; 2912 m n.p.m.) w masywie Gran Sasso d'Italia. Zbudowany z wapieni o rozległych stromych powierzchniach stokowych pozbawionych roślinności. Pasma rozcięte głębokimi dolinami rzek Aterno-Pescara i in. Formy polodowcowe z plejstocenu. W jednym z kotłów lodowcowych po stronie północnej zachował się mały lodowiec Calderone – po stopieniu lodowca Corral de la Veleta w górach Sierra Nevada w Hiszpanii jest to najbardziej na południe wysunięty lodowiec w Europie. Jeśli deglacjacja utrzyma swoje tempo, lodowczyk może zaniknąć całkowicie ok. 2020 r. Najcenniejsze przyrodniczo obszary chronione są w Parku Narodowym Abruzzo o pow. 30 tys. ha (od 1923). Popularny rejon turystyki górskiej i sportów zimowych.

▲
Antypody z perspektywy półkuli wschodniej. Kolorem żółtym i błękitnym zaznaczone są antypody lądów na morzach i oceanach (i odwrotnie), zaś pomarańczowym antypody lądów na lądach. Jedynie ok. 4% lądów ma swoje lądowe antypody

▼
Corno Grande – najwyższy szczyt Apeninu Abruzyjskiego i jednocześnie całego łańcucha Apeninów

Apenin Kalabryjski (wł. Appennino Calabrese), góry w południowych Włoszech, w Apeninach Południowych, na → Półwyspie Kalabryjskim. Najdalej na południe wysunięta część → Apeninów. Najwyższy szczyt Montalto (1956 m n.p.m.) w masywie Aspromonte. Głównymi elementami gór są trzy masywy granitowo-gnejsowe z orogenezy hercyńskiej, otoczone utworami fliszowymi z neogenu. Masywy mają dobrze zachowane powierzchnie zrównań szczytowych i silnie rozcięte erozyjnie stoki. Roślinność rozmieszczona piętrowo: w niższych partiach stoków dominuje makia, w wyższych – lasy bukowe i kasztanowe. Obszar nawiedzany przez częste trzęsienia ziemi – w ciągu ostatnich 300 lat odnotowano 20 katastrofalnych zdarzeń. Główne miasta: Reggio di Calabria, Cosenza.

Monte Maggiorasca – najwyższy szczyt Apeninu Liguryjskiego ▼

Apenin Liguryjski (wł. Appennino Ligure), pasmo górskie w Apeninach Północnych, we Włoszech. Część → Apeninów najdalej wysunięta na północny zachód, rozdzielona przełęczami Cadibona na zachodzie i Cisa na wschodzie. Oddziela → Nizinę Padańską od → Zatoki Genueńskiej. Najwyższy szczyt Maggiorasca (1803 m n.p.m.). Góry biegną w przybliżeniu równoleżnikowo z wygięciem ku północy, zgodnie

Półwysep Apeniński i łańcuch Apeninów – ukształtowanie powierzchni ▼

z zarysem Zatoki Genueńskiej. Tworzą strome wybrzeża nad Zatoką Genueńską i łagodne w kierunku północnym. W dolnych partiach stoki pokryte przez winnice i sady, w górnych – lasy kasztanowe i bukowe. Góry przecina autostrada A7 Mediolan–Genua.

Apeniny (wł. Apeniny), łańcuch górski systemu alpejskiego na → Półwyspie Apenińskim, we Włoszech i San Marino, między przełęczą Cadibona a → Cieśniną Messyńską. Długość ok. 1350 km, szerokość od 40 do 200 km. Najwyższy szczyt Corno Grande (dosł. Wielki Róg; 2912 m n.p.m.). Morfologicznie wyodrębniają się trzy główne części: Apeniny Północne, Środkowe i Południowe. Góry są zbudowane ze skał osadowych mezozoiku i kenozoiku oraz paleozoiku, które występują w jądrach antyklinalnych. Liczne intruzje magmowe i skały wulkaniczne. Udział poszczególnych typów skał jest zmienny w przestrzeni Apeninów: Apeniny Północne charakteryzują się przewagą utworów fliszowych nad innymi, Apeniny Środkowe – dużym udziałem skał węglanowych, zwłaszcza wapieni i dolomitów, podatnych na zjawiska krasowe, a Apeniny Południowe – dużym udziałem granitoidów, wapieni i fliszu. Obszar sfałdowany w czasie orogenezy alpejskiej, która do dziś nie została zakończona. Obszar aktywny sejsmicznie – efektem wstrząsów są często katastrofalne osuwiska i wielkie obrywy skalne. Piętrowość roślinna: na stokach lasy zrzucające liście na zimę (dębowe, kasztanowe i bukowe z domieszką jodły), wyżej murawy alpejskie. Obszar wykorzystany rolniczo: w dolnych partiach pod uprawy, głównie winorośli i drzew cytrusowych, w wyższych przez hodowlę, a także turystycznie, zwłaszcza → Apenin Liguryjski.

Apeniński, Półwysep, półwysep w Europie Południowej, rozdzielający drugorzędne morza, należące do → Morza Śródziemnego: Liguryjskie, Tyrreńskie, Jońskie i Adriatyckie. Długość ok. 1100 km, szerokość 130–300 km, pow. 149 tys. km². Dominuje rzeźba górzysta (Apeniny), niewielki jest udział wyżyn (np. Subapenin Tyrreński, zbudowany z utworów neogeńskich) oraz nizin nadbrzeżnych. Charakterystycznymi akcentami rzeźby są formy wulkaniczne, w tym czynny → Wezuwiusz (1281 m n.p.m.), oraz formy polodowcowe z plejstocenu. Wyjątkowym elementem krajobrazu jest niewielki lodowiec Calderone w Apeninie Abruzijskim, który obecnie jest w końcowej fazie zanikania. Klimat podzwrotnikowy śródziemnomorski, w górach zmodyfikowany piętrowo. Sieć rzeczna jest stosunkowo gęsta, lecz rzeki są krótkie, charakteryzują się wysokimi stanami wód jesienią i zimą, niekiedy z wezbraniami i katastrofalnymi powodziąmi. Dla ujściowych odcinków rzek charakterystyczne są powodzie sztormowe. Większe rzeki: Tyber, Arno, Reno, Volturno. Roślin-

ność śródziemnomorska, w obszarach górskich lasy dębowe, kasztanowe i bukowe oraz murawy alpejskie. Półwysep obejmuje terytoria trzech państw: Włoch, San Marino i Watykanu. Gałęzie gospodarki: eksploatacja złóż (m.in. surowców budowlanych), rolnictwo, gospodarka leśna, turystyka.

Apo, czynny stratowulkan w Filipinach, na wyspie → Mindanao, w prowincji Cotabato. Najwyższy szczyt Filipin (2954 m n.p.m., wg innych źródeł 2938 m). Potocznie nazywany dziadkiem filipińskich gór. Stożek wulkanu zakończony jest spłaszczeniem z trzema wierzchołkami i kraterami: największy w części południowo-wschodniej Davao z niewielkim jeziorem ma szerokość ok. 500 m. W budowie stożka występują m.in. dacyty, andezyty i materiały piroklastyczne. Wulkan rozwinął się nad strefą subdukcji, gdzie grubość skorupy wynosi ponad 25 km. Historia wulkanizmu nie jest precyzyjnie zbadana, nieznana jest dokładnie data ostatniej erupcji, choć wiadomo, że miała miejsce w holocenie. Przyroda nieożywiona i ożywiona wulkanu od 1936 r. jest chroniona w Parku Narodowym Góry Apo ze względu na wyjątkową bioróżnorodność. Stoki porastają wilgotne lasy równikowe. Występują tu siedliska blisko 300 gatunków ptaków, w tym $\frac{1}{3}$ to gatunki endemiczne.

Appalachy (ang. Appalachian Mountains), zespół gór średnich, niskich i płaskowzgórzy we wschodniej Ameryce Północnej, w USA i Kanadzie, między → Niziną Zatokową a → Nową Fundlandią, rozciągający się na dystansie ok. 2600 km w pasie szerokości 300–560 km. Najwyższy szczyt Mitchel (2037 m n.p.m.). Geologicznie obszar paleozoicznego górotworu hercyńskiego, zbudowany z krystalicznych skał prekambryjskich oraz krystalicznych i osadowych skał paleozoicznych (m.in. wapień, w których rozwinął się kras). W rzeźbie charakterystyczne równoległe ułożenie twardzielowych pasm górskich (tzw. góry rusztowe). Główne pasma: Góry Białe, Góry Zielone, Pasma Błękitne, Allegheny, Wyżyna Cumberland. Głęboko wcięte doliny rzek Connecticut, Hudson, Mohawk, Potomak, Tennessee. Liczne bogactwa naturalne, w szczególności rudy metali (żelaza) i kruszce, bogate złoża węgla kamiennego (bitumicznego, koksującego i antracytu), ropy naftowej, gazu ziemnego, azbestu, miki, pirytu. Klimat zróżnicowany: na południu podzwrotnikowy, w części centralnej umiarkowany chłodny, na północy umiarkowany chłodny – wszystkie typy w odmianie oceanicznej. Pośród roślinności dominują lasy mieszane. Charakterystyczna fauna (m.in. dydelf). W gospodarce duże znaczenie górnictwa, energetyki wodnej, sadownictwa (Apple Pie Ridge) oraz turystyki – szereg atrakcji turystycznych, usytuowanych np. wzdłuż najslynniejszego piesze-

▲ Jesienny zachód słońca nad Appalachami; Blue Ridge Parkway

go Szlaku Appalachów o długości ok. 3500 km, od Springer Mountain w stanie Georgia na południu do Mount Katahdin w stanie Main na północy; szlak istnieje od lat 30. XX w.

Apszeroński, Półwysep (azer. Abşeron yarımadası), nizinny półwysep na zachodnim wybrzeżu → Morza Kaspijskiego, w Azerbejdżanie, o pow. ok. 600 km². Zawiera bogate złoża ropy naftowej i gazu ziemnego, intensywnie eksploatowane. Powierzchnia słabo urozmaicona – najwyższy punkt osiąga 165 m n.p.m. Klimat umiarkowany ciepły kontynentalny, wybitnie suchy. Charakterystyczne słone jeziora, wulkany błotne (wykorzystywane do celów balneologicznych). Na południowym wybrzeżu nasady półwyspu leży → Baku (2,2 mln ludności, 2015) – stolica Azerbejdżanu.

Apuańskie, Góry (wł. Alpi Apuane; Alpy Apuańskie), pasmo górskie nad → Morzem Liguryjskim, we Włoszech, w → Toskanii. Część → Apeninów Północnych, między dolinami rzek Serchio i Magra. Nazwa pochodzi od starożytnego ludu Apuanów z plemienia Ligurów, którzy tu mieszkali. Najwyższy szczyt Monte Pisanino (1946 m n.p.m.). W budowie geologicznej duży udział skał węglanowych, głównie wapieni i marmurów. Liczne kamieniołomy marmuru, które zmieniły drastycznie krajobraz na północny wschód od Carrary. Marmur karraryjski uważany jest za

Góry Apuańskie; na pierwszym planie miasteczko Pariana

Lokalizacja Arabii Saudyjskiej
na kuli ziemskiej

Flaga Arabii Saudyjskiej

Arabia Saudyjska – mapa poglądowa

szlachetną odmianę białego marmuru o olbrzymiej wartości dekoracyjnej. Charakteryzuje się popielatymi plamami z harmonijnie rozmieszczonymi na białym tle żyłkami. Odmiana cechuje się wysokim stopniem przekształcania, wysoką, do 90-procentową, zawartością czystego węgla wapnia oraz niską zawartością tlenu magnezu. Stosowany często jako materiał rzeźbiarski oraz w budownictwie jako kamień dekoracyjny i okładzinowy. W marmurze karraryjskim tworzyli dzieła m.in. Michał Anioł (*Pieta watykańska*, *Madonna z Brugii*, grobowiec papieża Juliusza II) i Giovanni Lorenzo Bernini. Stoki Gór Apuańskich porastają lasy bukowe i kasztanowe oraz uprawy winorośli i oliwek. U podnóża miasta Carrara, Sarzana i Massa.

Apulia (wł. Puglia), region administracyjny i historyczny w południowo-wschodnich Włoszech, nad → Morzem Adriatyckim, obejmujący sześć prowincji. Pow. 19 tys. km², 4,1 mln mieszkańców (2003), stolica: Bari (363 tys. mieszkańców). W budowie geologicznej duży udział skał węglanowych. Liczne formy krasowe. Bogate flora i fauna chronione w parkach narodowych: Alta Murgia i Gargano. W składzie lasów grab pospolity, chmielgrab europejski, lipa drobnolistna, klon włoski, klon jawor, dąb węgierski i kilka gatunków wiązów. Wśród zwierząt jelenie, dziki, sarny, lisy, jeże, wiewiórki, kuny, muflony i wiele gatunków ptaków. Region przemysłowo-rolniczy: uprawa winorośli (największa we Włoszech), tytoniu, oliwek, zbóż, roślin strączkowych, buraków cukrowych i drzew owocowych. Hodowla owiec i rybactwo. Liczne kąpieliska morskie; ważniejsze miasta: Foggia, Tarent, Brindisi.

Apurímac (hiszp. Río Apurímac), rzeka w → Andach Środkowych, w Peru, jedna ze źródłowych rzek → Ukajali, zarazem uznawana za źródłową rzekę → Amazonki. Początek rzeki stanowią wody roztopowe na stokach wulkanu Mismi w → Kordyliery Środkowej, w prowincji Arequipa, na wysokości 5597 m n.p.m. W dolnym biegu rzeka występuje pod nazwami Ene i Tambo. Długość 885 km. Pokonuje liczne progi i wodospady. Ważniejsze dopływy: Pampas i Montaro.

Arabacka, Mierzeja (ros. Арабатська стрілка), bariera piaszczysta oddzielająca błotnistą, słonowodną zatokę (lagunę) Siwasz (także Sywasz, Morze Zgniłe) → od Morza Azowskiego. Stanowi północno-wschodnią część → Półwyspu Krymskiego. Długość 112 km, szerokość od 270 m do ok. 7 km, pow. 395 km². Na południu łączy się z → Półwyspem Kerczeńskim, część północna oddzielona jest od kontynentu Cieśniną Geniczewską. Na mierzei znajdują się jeziora Heniczskie i Czokraskie.

Araba, Wadi-al (arab. Arabah), dolina o założeniach tektonicznych na → Bliskim Wschodzie, w Izraelu i Jordani, między → Morzem Martwym a zatoką Akaba. Biegnie południkowo na dystansie 166 km. Geologicznie stanowi zapadlisko tektoniczne – część → Rowu Jordanu i zarazem systemu → Wielkich Rowów Afrykańskich. Klimat gorący i skrajnie suchy. Obszar słabo zaludniony poza wybrzeżem zatoki Akaba. W oazach w dnie doliny nieliczne moszawy (np. En Yahav) i kibuce (np. Lotan) zakładane w XX w.

Arabia Saudyjska (Królestwo Arabii Saudyjskiej), państwo w południowo-zachodniej Azji, na → Półwyspie Arabskim, nad → Zatoką Perską i → Morzem Czerwonym. Graniczy z Irakiem, Jordanią, Kuwejtem, Omanem, Katar, Zjednoczonymi Emiratami Arabskimi i Jemenem. Stolicą jest Rijad (4,1 mln). Pow. 2149,7 tys. km² (13. miejsce w świecie), 30,8 mln ludności (2014). Język: arabski. Waluta: rial saudyjski. Kraj podzielony administracyjnie na 13 prowincji. Ustrój: monarchia absolutna, dziedziczna, bez pisanej konstytucji, głową państwa jest król, który skupia władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą; organem doradczym króla jest Rada Konsultacyjna. Z geologicznego punktu widzenia Arabia Saudyjska zajmuje większą część tzw. płyty arabskiej, która stanowiła element paleozoicznego superkontynentu → Gondwany. Zbudowana jest z krystalicznych skał prekambryjskich, pokrytych piaskami eolicznymi i fluwialnymi wieku czwartorzędowego. W części północno-wschodniej na skałach krystalicznych leży pokrywa skał osadowych z paleozoiku i mezozoiku o miąższości nawet do ok. 8 tys. m, zawierająca złoża ropy naftowej

i gazu ziemnego (w szczególności na wybrzeżu i pod dnem Zatoki Perskiej), należące do największych na świecie. Większość terenu stanowi olbrzymi płaskowyż, ograniczony od zachodu górami zrębowymi Dżabal-al-Hidżaz. Najwyższy szczyt Dżabal Sauda (3132 m n.p.m.). Obszary płaskowyżów i nizin nadmorskich pokrywają pustynie kamieniste, żwirowe i piaszczyste. Pustynia Ar-Rub-al-Chali jest największą pustynią piaszczystą na świecie. W regionie panuje klimat zwrotnikowy kontynentalny, skrajnie suchy. Na większości terytorium średnie roczne opady nie przekraczają 100 mm, wyjątkiem jest masyw gór Asir, gdzie opady mogą przekraczać 1000 mm, gdyż zaznaczają się tam efekty monsunowe. Ludność stanowią prawie wyłącznie Arabowie wyznający islam, przy czym ok. 99% stanowią sunnici. W Arabii Saudyjskiej czasowo przebywa 2-3 mln cudzoziemców, zatrudnionych głównie w przemyśle i usługach. Podstawą gospodarki jest wydobywanie i przetwórstwo ropy naftowej i gazu ziemnego. Arabia Saudyjska jest jednym z założycieli Ligi Państw Arabskich.

Arabska, Pustynia (arab. As- Raġrā' ash-Sharqīyah, Pustynia Wschodnia), pustynia w Egipcie, w północno-wschodniej części Sahary, między → Nilem a → Morzem Czerwonym. Na południu przylega do → Pustyni Nubijskiej. W części zachodniej przeważają pustynie żwirowe, w części wschodniej - kamieniste. Wzdłuż Morza Czerwonego pasmo Atbaj ze szczytem Dżabal Szaib al-Banat (2187 m n.p.m.). Obszar pustyni pocięty licznymi suchymi uedami ze skąpą roślinnością kserofilną. Zasoby naturalne: ropa naftowa, rudy cyny i fosforyty. Klimat zwrotnikowy skrajnie suchy. Region bardzo słabo zaludniony, głównie na wybrzeżu. Gospodarka oparta na górnictwie, rybołówstwie, koczowniczym chowie wielbłądów, owiec i kóz oraz turystyce (głównie na wybrzeżu, tzw. Read Sea Riviera).

Arabski, Basen, basen oceaniczny w północno-zachodniej części Oceanu Indyjskiego o głębokości do 5875 m p.p.m. (Głębia Wheatleya), ograniczony Grzbietem Arabsko-Indyjskim i Grzbietem Maledińskim. Na północy przechodzi w → Morze Arabskie.

Arabski, Półwysp, półwysp w południowo-zachodniej Azji, pomiędzy → Morzem Czerwonym, Zatoką Adeńską, Morzem Arabskim i zatokami Omańską i Perską. Zajmuje terytoria Arabii Saudyjskiej, Jemenu, Omanu, Zjednoczonych Emiratów Arabskich, Kataru, Kuwejtu, południowo-zachodniego Iraku, południowej Syrii i wschodniej Jordanii. Pow. 2,8 mln km². Półwysp stanowi zasadniczą część litosferycznej płyty arabskiej, należącej kiedyś do płyty afrykańskiej (odłączenie nastąpiło w miocenie), obecnie oddzielonej kenozoicznym ryftem (rowem) Morza Czerwonego. W obrębie płyty arabskiej (plat-

▲
Krajobraz gór Atbaj na Pustyni Arabskiej o zachodzie słońca

formy arabskiej) występują dwie główne jednostki: prekambryjska tarcza arabska i monoklina arabska, zbudowane ze skał krystalicznych (gnejsów, łupków krystalicznych, marmurów, kwarcytów, granitoidów - w obrębie fundamentu) oraz skał osadowych (zlepieńców, piaskowców, arkoz, łupków i wapieni) i wulkanicznych. Skały osadowe monokliny są głównie genezy morskiej i pochodzą z paleozoiku, mezozoiku i kenozoiku. Występują w nich bogate złoża ropy naftowej i gazu ziemnego. Klimat zwrotnikowy gorący, skrajnie suchy, z opadami poniżej 100 mm niemal na całym obszarze z wyjątkiem gór. W krajobrazie półwyspu dominują pustynie piaszczyste (w tym Ar-Rub-al-Chali - największa w świecie, Wielki Nefud) i kamieniste. Mimo braku stałych rzek występuje wiele form fluwialnych, głównie uedy. Dominują obszary zajęte przez skąpą roślinność pustynną, w miejscach wilgotniejszych zbiorowiska sawannowe z kępami akacji, na stokach górskich o większych opadach krzewy i lasy zwrotnikowe. Podstawą gospodarki jest górnictwo, ale w oazach uprawia się palmy daktylowe, owoce cytrusowe, zboża i kawę. Prowadzona jest także koczownicza hodowla.

Arabskie, Morze (arab. Bahr al-'Arab), morze Oceanu Indyjskiego, między półwyspami Arabskim i Indyjskim, o pow. ok. 4,6 mln km², głębokości do 5875 m. Jedno z najcieplejszych mórz na świecie - temperatura wód powierzchniowych latem osiąga 26-30°C, zimą 20-24°C. Zasolenie 3,5-4,1%. Klimat zwrotnikowy odmiany monsunowej. Niewiele wysp: Sokotra, Masira, Kuria Muria. Większe zatoki: Perska, Omańska, Kambajska, Adeńska. Państwa leżą-

Ar-Rub-al-Chali na Półwyspie Arabskim - największa pustynia piaszczysta świata

▲
Wybrzeże Morza Arabskiego
w Indiach; Agonda w stanie Goa

ce nad Morzem Arabskim (z Zatoką Perską): Indie, Pakistan, Iran, Oman, Jemen, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Katar, Bahrajn, Kuwejt, Irak i Arabia Saudyjska. Główne porty: Mumbaj, Karaczi, Aden, Kuwejt, Manama, Doha, Abu Zabi, Dubaj.

Arafura, Morze, morze śródlądowe w zachodniej części Oceanu Spokojnego, niekiedy zaliczane do Oceanu Indyjskiego (np. przez IHO - Międzynarodową Organizację Hydrograficzną), między Nową Gwineą, Cieśniną Torresa, Australią oraz archipelagami Timbar i Kai. Pow. (z zatoką Karpentaria) ok. 1,0 mln km², zasolenie 3,5%, średnia temperatura wód powierzchniowych 25–28°, głębokość zmienna: większą część zajmuje szelf, po północno-zachodniej stronie znajduje się stok kontynentalny i Rów Aru o głębokości do 3680 m p.p.m., średnia głębokość 154 m. Szelf pokryty jest piaskiem i mułem wapiennym, w płytszych miejscach liczne rafy koralowe. Głębsze partie stanowią obszary aktywne sejsmicznie.

Aragonia (hiszp. i arag. Aragón, kat. Aragó), kraina historyczna i region autonomiczny w północno-wschodniej Hiszpanii, przy granicy z Francją, o pow. 47,7 tys. km², 1,25 mln ludności. Składa się z trzech prowincji: Saragossa, Huesca i Teruel oraz 33 *comarcas* (powiatów). Główne miasta, Saragossa, Huesca, Teruel, stanowią stolice prowincji. Pod względem fizycznogeograficznym część środkową

zajmuje Kotlina Aragońska, stanowiąca dorzecze → Ebro. Na północy → Pireneje, a na południu → Góry Iberyjskie. Podstawą gospodarki jest rolnictwo oparte na sztucznym nawadnianiu. Uprawy: zbóż, buraków cukrowych, warzyw i oliwek. Hodowla owiec (w górach), przemysł górniczy (wydobycie węgla brunatnego i rud żelaza), elektromaszynowy, chemiczny, spożywczy; turystyka.

Aragońska, Kotlina (hiszp. Valle del Ebro; arag. Bal de l'Ebro; kat. Vall de l'Ebre), kotlina w północnej Hiszpanii, pomiędzy → Pirenejami, Górami Iberyjskimi i Górami Katalońskimi. Rozpościera się na długości ok. 300 km i szerokości 120 km. Dno kotliny leży na wysokości ok. 250 m n.p.m. Dominują równiny. Kotlina odwadniana przez → Ebro i jej dopływy. Porośnięta murawami stepowymi i zaroślami typu garig. Klimat podzwrotnikowy kontynentalny z roczną sumą opadów 300–500 mm, region rolniczy. Główne miasto Saragossa.

Arakańskie, Góry (birm. Arakan Yoma), góry w zachodniej części Półwyspu Indochińskiego, na terytorium Mjanmy (dawniej Birma), o przebiegu południkowym. Długość ok. 800 km, najwyższy szczyt Góra Wiktorii (3053 m n.p.m.). Pasma zbudowane ze skał osadowych, sfałdowanych w orogenezie alpejskiej. Klimat zwrotnikowy monsunowy: na zachodniej stronie gór bardziej wilgotny niż na wschodniej. Roślinność: wilgotne lasy równikowe i monsunowe, powyżej 1000 m n.p.m. górskie lasy mieszane z dębem i sosną. Obszar słabo zaludniony, trudno dostępny komunikacyjnie.

Araks (tur. Aras, azer. Araz, orm. Araks Aras), rzeka w Zakaukaziu, prawy dopływ → Kury, o długości 1072 km, dorzecze 102 tys. km². Wypływa z Turcji, dolny bieg w Azerbejdżanie. Płyne wzdłuż granic Armenia-Azerbejdżan, Turcja-Iran. Największe dopływy: Achurian, Hrazdan, Arpa, Vorotan, Zangmar, Kara-su.

Aralskie, Jezioro (kaz. Arał tengyzy, ros. Aralskoje morie, uzb. Orol dengizi; karakałp. Aral ten'izi), zwane też Morzem Aralskim, jezioro słone, relikto-we, bezodpływowe w Azji, w Kazachstanie i Uzbekistanie, na Nizinie Turańskiej. Powierzchnia zmieniała: w latach 60. XX w. było czwarte pod względem wielkości na świecie (w 1960: 68,5 tys. km²), potem zbiornik szybko się kurczył wskutek nieprzemysłowej gospodarki – na przełomie stuleci o połowę (w 1999: 33,6 tys. km²), w ostatnich latach niemal przestaje istnieć (w 2009: 13,5 tys. km²). Pozostałością są cztery niewielkie jeziora. W sierpniu 2014 r. istniały w czasie suszy tylko dwa zbiorniki. Obecnie wody → Syr-darii nie docierają do jeziora, a wody → Amu-darii dopływają tylko okresowo w związku

▼
Wysychające Jezioro Aralskie –
czarna linia oznacza linię brzegową
z lat 60. XX w.; zdjęcie satelitarne
z sierpnia 2014 r.

z nawadnianiem pustyń. Wskutek klęski ekologicznej wywołanej przez nieprzemyślaną gospodarkę wyginęły ryby, o ok. $\frac{1}{4}$ wzrosło zasolenie, a linia brzegowa odsunęła się od dawnych portów i wsi rybackich o kilkadziesiąt kilometrów. Pył solny wywiewany z wyschniętych powierzchni dawnego dna wywołuje znaczne zniszczenia w oazach, nawet w odległości do 500 km.

Araracka, Kotlina (orm. Araratyan gogavoru-t'yun), równinna, wyżynna kotlina o założeniach tektonicznych w Armenii i Turcji, w środkowym biegu Araksu, między masywami Aragac na północy i → Ararat na południu. Wznosi się na wysokość 850-1000 m n.p.m., klimat podzwrotnikowy kontynentalny suchy o opadach 250-300 mm rocznie. Region rolniczy oparty o sztuczne nawadnianie: uprawy winorośli i drzew owocowych. Główne miasta: Erywań i Wagharszapat.

Ararat (tur. Ağrı Dağı), podwójny, wygasły masyw wulkaniczny we wschodniej Turcji, na Wyżynie Armeńskiej, między jeziorami Wan i Sewan, blisko granicy z Iranem (16 km) i z Armenią (32 km). Pow. ok. 1 tys. km². Masyw wyróżniają dwa zlodowaczone szczyty: Wielki Ararat (5137 m n.p.m., wg innych źródeł 5122 m n.p.m.) i Mały Ararat (3896 m n.p.m.). Masyw ma charakter stratowulkanu, zbudowany jest z andezytów, dacytów, trachybazaltów, riolitów i tefry. Był bardzo aktywny w III tysiącleciu p.n.e., później aktywność się zmniejszała. Ostatnia erupcja w 1840 r. zaznaczyła się trzęsieniami ziemi, spływami piroklastycznymi i osuwiskami. Szczyt zdobyli po raz pierwszy Friedrich Parrot i Chaczatur Abowian w 1829 r. Okolice masywu zamieszkałe są przez Turków i Kurdów, którzy napłynęli tu po ludobójstwie Ormian w 1915 r., które się dokonało za czasów imperium osmańskiego.

Arauca, rzeka w Kolumbii i Wenezueli, lewy dopływ → Orinoko; wypływa z → Kordyliery Wschodniej w → Andach Północnych. Długość ok. 900 km, dorzecze 18 tys. km². Charakteryzuje się dużymi wahaniami stanów wód – w porze deszczowej żeglowna na odcinku 600 km.

archaik, eon archaiczny, najstarszy w dziejach Ziemi, od ok. 4,0 do 2,5 mld lat temu. Dzieli się na eoarchaik (4,0-3,6 mld lat), paleoarchaik (3,6-3,2), mezoarchaik (3,2-2,8) i neoarchaik (2,8-2,5). Był to długi okres stygnięcia Ziemi, powstawania głównych elementów litosfery (zwłaszcza skał krystalicznych, pewnej ilości skał osadowych), silnego wulkanizmu, kształtowania się atmosfery zbudowanej z m.in. wodoru, metanu, amoniaku i pary wodnej z możliwością obecności także cyjanowodoru, siarkowodoru, dwutlenku węgla i tlenku węgla. Także początki życia na Ziemi (archany, sinice).

Archangielsk, miasto obwodowe w Rosji, u ujścia Dwiny do → Morza Białego. 351 tys. mieszkańców (2015). Port handlowy o dość dogodnym dostępie przez większość roku ze względu na ocieplający wpływ Prądu Norweskiego. Najstarsze osadnictwo w XII w., twierdza i miasto założone w XVI w. (Iwan IV Groźny). Obecnie ośrodek naukowy i przemysłowy.

archipelag, grupa sąsiadujących wysp, zwykle o tej samej genezie i podobnej budowie geologicznej.

Arctowski, Stacja Polskiej Akademii Nauk w Antarktyce, nad Zatoką Admiralicji, na → Wyspie Króla Jerzego, w Archipelagu → Szetlandów Południowych. Całoroczna, założona 22 lutego 1977 r. Nazwa pochodzi od nazwiska Henryka Arctowskiego (1871-1958), polskiego polarnika, geografa i geofizyka, jednego z pionierów badań polarnych.

▲
Rzeka Arauca w Wenezueli

Archangielsk wieczorem

Wielki i Mały Ararat;
widok od strony Armenii

▲
Krajobraz Ardenów;
Botassart, Belgia

Arctowskiego, Nunatak, wyspowa obszar skalny pośród lądolodu antarktycznego w Antarktydzie Zachodniej. Należy do grupy nunataków Seal w Lodowcu Szelfowym Larsena. Nazwa nadana przez O.G. Nordenskiölda w 1902 r., aby uczcić polskiego polarnika.

Arctowskiego, Półwysep, półwysep Antarktydy Zachodniej, część Półwyspu Antarktycznego między zatoką Andvord a Zatoką Wilhelminy. Długość 30 km, skalisty, odkryty w 1898 r. przez wyprawę A. de Gerlache'a de Gomery'ego.

Arda (gr. Ardas), rzeka w Bułgarii, Grecji i - na niewielkim 3-kilometrowym odcinku - w europejskiej części Turcji, prawy dopływ Maricy. Długość 290 km, źródła w środkowych → Rodopach w paśmie Kuła koło Smoljan. Płyne przez wschodnią część Rodopów. W dolinie cztery zbiorniki retencyjne. Największe dopływy: Wyrbica i Krumowica. Rzeka wykorzystana w nawadnianiu pól i w hydroenergetyce. Główne miasto nad Ardą - Kyrdzali.

▼
Jezioro zaporowe Vidraru
na rzece Ardżesz

Ardeny (fr. Ardennes, luks. Ardennen), masyw górsko-wyżynny w południowej Belgii, Luksemburgu i Francji o średniej wysokości 400-500 m n.p.m. i pow. 11,2 tys. km². Najwyższy szczyt Botrange (696 m n.p.m.). Należy do strefy hercynidów. W budowie geologicznej skały paleozoiczne z dużym udziałem dewońskich utworów piaskowcowo-ilasto-węglanowych. Nad łagodnymi grzbiecami i płaskowyżami wznoszą się odosobnione, ostańcowe wzgórza. Masyw stanowi zachodnie przedłużenie Reńskich Gór Łupkowych. W zapadlisku przedgórskim Ardenów bogate złoża węgla kamiennego, obecnie nieeksploatowane. Klimat umiarkowany ciepły morski. Niemal cały masyw leży w dorzeczu → Mozy. Roślinność: lasy dębowo-grabowe, dębowo-brzozowe i bukowe. We współczesnym krajobrazie dominują pola uprawne, łąki, pastwiska i monokultury drzew iglastych. Obszar relatywnie słabo zaludniony - największe miasta Verviers w Belgii i Charleville-Mézières we Francji (ponad 50 tys. mieszkańców każde).

Ardżesz (rum. Argeș), rzeka w Rumunii, lewy dopływ → Dunaju; długość 344 km, pow. dorzecza 12,6 tys. km². Wypływa z → Gór Fogaraskich (Karpaty Południowe) na wysokości 2030 m n.p.m., w dolinie duże jezioro zaporowe Vidraru o długości 14 km. W pobliżu jeziora ruiny zamku Poenari (cytadela Poenari) Włada Palownika - pierwowzoru literackiej postaci hrabiego Drakuli. W dolnym biegu płynie po → Nizinie Wołoskiej. Do → Dunaju wpada koło miasta Oltenița. Liczne dopływy, największy Dymbowica (lewy). Wykorzystywana do nawadniania i w hydroenergetyce - ogółem na całej długości działa 17 hydroelektrowni. Nad rzeką leżą miasta Curtea de Argeș i Pitești.

Argentyna, Puna (Puna de Atacama), płaskowyż wulkaniczny i pustynia w → Andach Środkowych, Chile i Argentynie. Wysokość 3500-4600 m n.p.m. Czynne wulkany, pośród nich najwyższy na świecie stratowulkan Llullaillaco (6739 m n.p.m.). Bogactwa naturalne: złoża rud cynku i ołowiu (kopalnie); solniska (Salar de Atacama). Roślinność pustynna (puna). Granica wiecznego śniegu wznosi się tu najwyższej na świecie (ok. 6000 m n.p.m.), jednak ze względu na wysokość wulkanu jest on zlodowcony. Na lodowcu w 1999 r. znaleziono z mumifikowane zwłoki trojga inkaskich dzieci (tzw. Dzieci z Llullaillaco).

Argentino, jezioro w południowej Argentynie, w → Andach Patagońskich, w prowincji Santa Cruz, w Parku Narodowym Los Glaciares, o pow. 1,4 tys. km² (największe w kraju). Głębokość średnia 150 m, maksymalna ok. 500 m. Do jeziora wpływają słynne lodowce Upsala i Perito Moreno.